॥ श्रीः ॥

-*-

आनन्दवनविद्योतिसुमनोभिः सुसंस्कृता ॥
सुवर्णाऽङ्कितभव्याभशतपत्रपरिष्कृता ॥ १ ॥
चौखम्बा—संस्कृतग्रन्थमाला मञ्जुलदर्शना ॥
रसिकालिकुलं कुर्यादमन्दाऽऽमोदमोहितम् ॥ २ ॥

स्तवकः—२२८

१ अस्यां चौखम्बा—संस्कृतग्रन्थमालायां प्रतिमासं पृष्ठशतके सुन्दरैः सीसकाक्षरैरुत्तमेषु पत्रेषु एकः स्तवको मुद्रयित्वा प्रकाश्यते । एकस्मिन् स्तवके एक एव ग्रन्थो मुद्र्यते ।

२ प्राचीना दुर्लभाश्चामुद्रिता मीमांसावेदान्तादिदर्शनव्याकरणधर्मशास्त्रसाहित्यपुराणादिग्रन्था एवाऽत्र सुपरिष्कृत्य मुद्र्यन्ते ।

३ काशिकराजकीयप्रधानसंस्कृतपाठशालाऽध्यापकाः पण्डिता अन्ये च शास्त्रदृष्टयो विद्वांस एतत्परिशोधनादिकार्यकारिणो भवन्ति ।

४ भारतवर्षीयैः,ब्रह्मदेशीयैः,सिंहलद्वीपवासिभिश्चैतद्ग्राहकैर्देयं वार्षिकमग्रिमं मूल्यम्- मुद्राः७आनकाः८

५ अन्यैर्देयं प्रतिस्तवकं ... ... " " १ " ०

६ प्रापणव्ययः पृथग् नास्ति । ... ...

साम्प्रतं मुद्र्यमाणा ग्रन्थाः—

(१) संस्काररत्नमाला । गोपीनाथभट्टकृता खण्डे २
(२) शब्दकौस्तुभः । भट्टोजिदीक्षितकृतः १०
(३) श्लोकवार्तिकम् । भट्टकुमारिलविरचितम् पार्थसारथिमिश्रकृतन्यायरत्नाकराख्यया-व्याख्यया सहितम् । सम्पूर्णम् । १०
(४) भाष्योपबृंहितं तत्त्वत्रयम् । विशिष्टाद्वैतदर्शनप्रकरणम् । श्रीमल्लोकाचार्यप्रणीतम् । श्रीनारायणतीर्थविरचितभाट्टभाषाप्रकाशसहितं सम्पूर्णम् (वेदान्तः) २
(५) करणप्रकाशः । श्रीब्रह्मदेवविरचितः १
(६) भाट्टचिन्तामणिः । महामहोपाध्यायश्रीगागाभट्टविरचिता । तर्कपादः(मीमांसा) २
(७) न्यायरत्नमाला-श्रीपार्थसारथिमिश्रविरचिता संपूर्णा (मीमांसा) ... २
(८) ब्रह्मसूत्रभाष्यम्-बादरायणप्रणीतवेदान्तसूत्रस्य यतीन्द्रश्रीमद्विज्ञानभिक्षुकृतव्याख्यानम् । सम्पूर्णम् । (वेदान्तः) ६
(९) स्याद्वादमञ्जरी मल्लिषेणनिर्मिता सम्पूर्णा २
(१०) सिद्धित्रयम्-विशिष्टाद्वैतब्रह्मनिरूपणपरम् श्रीभाष्यकृतां परमगुरुभिः श्री६श्रीयामुनमुनिभिर्विरचितम् । सम्पूर्णम् वेदान्तः १
(११) न्यायमकरन्दः । श्रीमदानन्दबोधभट्टारकाचार्यसंगृहीतः । आचार्यचित्सुखमुनिविरचितव्याख्योपेतः (वेदान्तः) ४
(१२) विभक्त्यर्थनिर्णयो न्यायानुसारिप्रथमादिसप्तविभक्तिविस्तृतविचाररूपः म० म० श्रीगिरिधरोपाध्यायविरचितः । सम्पूर्णः (न्यायः) ५
(१३) विधिरसायनम् । श्रीअप्पयदीक्षितकृतम् । सम्पूर्णम् (मीमांसा) ... १
(१४) न्यायसुधा (तन्त्रवार्तिकटीका) भट्टसोमेश्वरविरचिता । (मीमांसा) १६

स्था व्यवस्थातु न, संसर्गारोपनियामकस्यैवात्यन्ताभावनियामकत्वसम्भवात् । सर्वदाऽप्यभावद्वयं बुध्यत एव व्यवजिहीर्षावशाद्व्यवहारस्य कादाचित्कत्वमित्युपपत्तेश्च । किञ्च 'घटो नास्ति' इति बोधोत्तरं घटवत्ताबुद्धिप्रतिबन्धो न स्यात् । नचाग्रेतनेन तेन प्रतिबन्धः, नियमतस्तज्ज्ञापकाभावात् । नचारोपितत्वज्ञानमेव तथा, इदं च तवाप्यावश्यकम् । अन्यथाऽत्यन्ताभावभेदबोधयोर्व्यवस्था न स्यात् । ममतु संसर्गारोपे आद्यस्तादात्म्यारोपे द्वितीय इति न दोषः इति वाच्यम् । संसर्गाद्यारोपनियामकस्यैव तन्नियामकत्वसम्भवात् । लौकिकप्रत्यक्षस्थले एवारोपस्य हेतुत्वाच्च । प्रतियोग्यधिकरणसंसर्गज्ञानमेव ह्यारोपः । अत एव नेत्यत्राभावबोधो भाष्ये उक्तः । तेन लीलावत्युपायोक्तमपास्तमिति भूषणाद्युक्तं समासे एव आरोपितत्वं नञर्थः, असमासे त्वभाव एवानुभवसिद्धाभावबुद्धेरपलापे मानाभावादिति नव्यशाब्दिकमतमनूद्य, तन्न, सर्वत्राभावबोधस्यानुभविकत्वात् । आरोपत्वस्याननुगतस्य ब्रह्मणोऽपि दुर्वचत्वेन तस्य नञर्थत्वे गौरवाच्च । एतेन तत्सादृश्यमित्याद्यपि निरस्तम् । सादृश्यादिबोधस्य लक्षणयैवोपपत्ताचभावस्यैव नञर्थत्वादिति नैयायिकोक्तमपास्तम् । उक्तयुक्तिगणात् । एवं चार्थतदभावबोधानुसारात् प्रत्यक्षमपि तद्विषयमेव । नतु घटसत्ताप्रतियोगिकभूतलाधिकरणकाभावविषयम्, नापि भूतलाधिकरणकत्वविशिष्टघटप्रतियोगिकाभावविषयम्, कारकाणां भावनान्वयेन तस्य शब्दस्येदृशार्थपरताया दुर्वचनत्वात् । एवं च भूतले तादृशसत्तारोपः सिद्धः । 'घटः पटो न' इत्यत्राप्येवमेवोभयमिति अधिकरणे प्रतियोगितादात्म्यारोपः सिद्धः । अत एवोभयत्र प्रथमासिद्धिः । उभयत्र भूतले घटोऽस्तीति यत्तन्न, घटः पट इति यत्तन्नेत्यन्वयाच्चातिसिद्धिर्बोध्या । तदाह *द्विगिति ॥ ७१ ॥

यत्तु प्रमायां गुणस्य कारणत्वानुरोधेन प्रतियोग्यारोपस्याभावप्रमायां हेतुत्वमिति । तन्न । प्रमाया गुणजन्यत्वे मानाभावात् । चक्षुर्गतपित्तदोषाभावे शङ्खे श्वैत्यप्रमा, तत्सत्त्वे न, तद्गतमण्डूकवसाञ्जनाभावे

वंशप्रमा, तत्सत्त्वे न, इत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां तत्तत्प्रमायां तत्तद्दोषस्य प्रतिबन्धकताया एव कल्पनात् । सत्यां सामग्र्यां कार्यविरोधित्वमेव प्रतिबन्धकत्वम्। आरोपे गुणत्वाभावाच्च । प्रत्यक्षे निर्दुष्टेन्द्रियसंनिकर्षादेः, शाब्दे आप्तोक्तशब्दज्ञानस्य गुणस्य सत्त्वाच्च ।

यत्तु 'अघटः' इत्यादौ समासे षष्ठ्यापत्त्याद्यभावात् घटाभिन्न इत्येव बोधः। 'अवर्षा हेमन्तः' 'अनर्थः स्त्री' इत्यादौ हेमन्तादिगतलिङ्गं तु न, लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्य। 'अस' इत्यादौ सर्वनामकार्यं तु "एतत्तदोः सुलोपोऽकोरनञ्समासे" इति ज्ञापकेन पूर्वपदार्थप्राधान्येऽप्युत्तरपदार्थप्रयुक्तकार्यज्ञापनात् । अत एव 'अभवसि' इत्यादौ पुरुषव्यवस्था। "अनेकमन्यपदार्थे" इत्येकवचनं तु विशेष्यभूतसुबित्यस्य एकवचनान्तत्वात्। 'सेव्यते ऽनेकया' इत्यत्रापि 'योषया' इति विशेष्यानुरोधादेकवचनम् । अत एव 'पतन्त्यनेके' इत्यादौ बहुवचनमपि। नञो द्योतकत्वेन भिन्नो ऽपि तच्छब्दाद्यर्थ इति तु न युक्तम्। द्योत्यार्थस्य विशेषणताया एव भाष्यसंमतत्वादिति ।

तन्न । 'ताभ्यां भिन्नोऽस्ति' इत्यर्थके 'अतौ स्तः' इति प्रयोगे द्विवचनानापत्तेरेकवचनापत्तेश्च ।

किञ्च विशेष्यानुरोधाद् 'अनेकम्' इत्यादावेकवचने 'अवर्षा हेमन्तः' इत्यादावपि एकवचनापत्तिः, स्वगतान्यसंख्यासत्त्वे विशेष्यगतसङ्ख्यया वचनं भवतीत्यनुशासनाभावाच्च । पतन्त्यनेके इत्याद्यसाध्वेव । एकेनैवानेकशब्देन सकलार्थप्रतीतेरनेकानेकः

शब्दप्रयोगाप्राप्त्याऽनेको रथो गजो ऽश्व इत्यर्थादेक-शेषेण बहुवचनमित्यपास्तम् ।

किञ्च विशेष्यबोधकरथादिपदानां पृथग्विभक्तिकत्वे एकस्यैवानेकपदस्यान्वय इत्येकशेषानुपयोगः । तेषां द्वन्द्वनिर्देशे ऽपि समुदिते एकस्यैवान्वयसम्भवात्तदनुपयोग एव । एतदेवाभिप्रेत्य भाष्ये "इदं खल्वपि भूय उत्तरपदार्थप्राधान्ये संगृहीतम्, किम्, अनेकमित्यत्रैकवचनम्, आरोपितैकत्ववद्बोधाद्बहूनां संप्रत्ययः" इत्युक्तम्। "अनेकस्तिष्ठति" इति भाष्योदाहृते विशेष्यादर्शनाच्च । अनेको जना आगता इत्यस्य साधुतापत्तेश्च । अनञ्समासे इत्यनेनोत्तरपदार्थप्राधान्यस्यैव ज्ञापयितुमुचितत्वाच्चेति दिक् ।

'न क्वचिदस्ति' इत्यादौ न क्वापीत्यर्थः। पूर्वनञ्समभिव्याहृतक्वचिदादिपदान्तर्गतचिदित्यस्याप्यर्थत्वात्। अत एव "न ङिसम्बुद्ध्योः" इति सूत्रे भाष्ये न क्वचिन्ङिर्लोपेन लुप्यते" इत्यस्य "सर्वत्र लुमतैव लुप्यत" इति प्रतिनिर्देशः कृतः। 'क्वचिन्न' इत्यादौ त्वनिर्द्धारितविशेषावच्छिन्ने कस्मिंश्चिदेवाभावः प्रत्याय्यते । 'स्रजं न काचिद्विजहौ जलाविलाम्' इत्यत्रापि 'काऽपि न विजहौ' इति प्रतीतौ 'सर्वा न विजहुः' इति प्रतीत्या दुष्टत्वम् । जलक्रीडावर्णने कस्याश्चिदेकस्या एव तथा वर्णने कवितात्पर्यात् ॥ ७२ ॥

(कु०टी०) *प्रमायां गुणस्येति । अयं भावः—योग्यतालक्षणेऽपरपदार्थनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वाभावस्य तन्नि-

ष्ठान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावस्य वा ऽननुगमा-
न्निवेशो न सम्भवति । नच ग्राह्यसंसर्गविरोधिविरहज्ञानत्वेन
द्वयोरप्यनुगमः । अन्योन्याभावगर्भाया योग्यताया ज्ञानेऽ
सत्यपि अत्यन्ताभावगर्भयोग्यताज्ञानादन्वयबोधापत्तेः । त-
स्मात्स्वरूपसती योग्यता गुणत्वविधया हेतुः । सा चात्रारोपि-
तैवेति । अत्र तार्किकाः—यथा अप्रमां प्रति दोषः कारणम्, तथा
प्रमां प्रति गुणः कारणम्, यथा प्रत्यक्षे भूयोऽवयवेन्द्रियसन्निक-
र्षः अनुमितौ सल्लिङ्गपरामर्श इति । दोषास्त्वननुगताः । यथा
पीतादिभ्रमे पित्तादिः, चन्द्रादेः स्वल्पत्वे दूरत्वम्, वंशोरगभ्र-
मे मण्डूकवसाञ्जनम्, इत्येवमननुगतदोषाभावस्य कारणत्वापे-
क्षयाऽनुगतगुणस्यैव कारणत्वमुचितम् गुणश्च प्रत्यक्षे विशेष-
णवद्विशेष्यसंसर्ग इत्याद्याहुः । *मानाभावादिति । तादृशका-
र्यकारणभावस्य निष्फलत्वादिति भावः । *तत्सत्त्वेति । पि-
त्तदोषाभावसत्त्वे शङ्खे श्वैत्यप्रमा भवति, दोषासत्त्वे तु न भवती-
त्यन्वयः । *तद्वतेति । चक्षुषि मण्डूकवसाञ्जनेन वंशे सर्प-
भ्रमो भवति । *तत्तत्प्रमायामिति । विशिष्य प्रतिबन्धक-
ताया आवश्यकतया किं सामान्यकार्यकारणभावेनेति भा-
वः । ननु वचनारम्भे गौरवमत आह *सत्यामिति ।
सत्यामपि सामग्र्यां कार्यानुदयात् प्रतिबन्धकत्वं न्याय-
सिद्धमित्यर्थः । *गुणत्वाभावात्—गुणत्वव्यवहाराभावात् ।
*निर्दुष्टेति । एवं च दोषान्तरसद्भावे ऽपि प्रत्यक्षाद्या-
पत्तिः । *षष्ठ्यापत्तीति । घटस्य भेदवानित्यर्थाद्वाक्ये ष-
ष्ठीसम्भवे ऽपि समासे तदसम्भवादित्यर्थः । *भिन्नोपीति ।
घटभिन्नो ऽपि घटशब्दार्थ एवेति उत्तरपदार्थस्यैव प्राधा-
न्यमिति भावः । *द्विवचनानापत्तेरिति । तद्भिन्नस्यैकत्वात् ।

*स्वगतान्येति । अनेकं सुबन्तमित्यत्र विशेषणे बहुत्वसङ्ख्यासत्त्वे सुबित्येतदनुरोधादेकवचनमित्यत्र वचनं नास्तीत्यर्थः । *एकेनैवेति । रथो गजोऽश्वोऽनेक इत्येवमेकशेषेण बहुवचनमित्यपास्तम् । एकेनैवानेकशब्देनेष्टार्थलाभे ऽनेकानेकशब्दप्रयोगप्राप्त्यभावादिति योजना । *पृथग्विभक्तिकत्वे-सर्वस्य सविभक्तिकत्वे । *अन्वयेति । रथोऽनेको गजो ऽनेक इत्याद्यन्वये- त्यर्थः । ननु कथमप्यर्थलाभ इत्यत आह *पूर्वेति । *दुष्टत्वमिति । काचिन्न विजहौ इति बोधयितव्ये सर्वा न विजहुरित्येतद्बोधजापत्तिर्दोष इत्यर्थः ॥ ७२ ॥

(क० टी०) भूषणोक्तमेव प्रकारान्तरनिरसनमाह *यत्त्विति । *गुणस्य-प्रमाणगतस्य । तत्र तस्यैव गुणत्वादाह *प्रतियोग्येति । *प्रमायाम्-नतु ज्ञानमात्रे । एवं चोक्तमयुक्तमिति भावः । *तद्गतेति । चक्षुर्गतेत्यर्थः । वंशभ्रमा तत्रैव । नन्वेवं समागतं तदभावस्य कारणत्वं कारणीभूताभावप्रतियोगित्वस्यैव तत्त्वात्तथा च लाघवाद् गुणस्यैव कारणत्वम्—अत आह *सत्यामिति । एवेन तद्व्यवच्छेदः । साक्षादविरोधिनो ऽपि ज्ञानस्य जनकज्ञानविघटकस्य प्रतिबन्धकताया बहुशो दर्शनात् । पारमार्थिकगुणत्वाभावमाह *आरोप इति । तस्या गुणजन्यत्वाग्रहे आह *प्रत्यक्षेति । एतेन तदनुरोधेन तत्र तस्य हेतुत्वावश्यकत्वेन सर्वत्रैव स हेतुरित्यप्यपास्तम् । उक्तरीत्या प्रतियोग्यनालिङ्गिताभावबुद्धेरेवाभावात् 'नैँ न' इत्येव प्रत्यक्षापत्तिरिति तद्दोषाभ्यां ऽपि न तस्य तत्र हेतुत्वमिति बोध्यम । भूषणाद्युक्तमेव खण्डयति *यत्त्विति । आदिना 'नामार्थयोः' इतिव्युत्पत्तिभङ्गः । *घटभिन्न इति । पूर्वपदभूतनञर्थभेदवद्विशेष्यक एवेत्यर्थः । सामान्यापेक्षं ज्ञापकमित्याह *उत्तरेति । तत्फलमाह *अत एवेति । सामान्यतस्तत्र तज्ज्ञापनादेवेत्यर्थः । *सुबित्यस्य-"सुबामन्त्रित" इत्यतो ऽनुवृत्तस्य ।

---

(१) तदनुरोधेनापि तद्दुर्वचमित्यधिकः पाठः पु० २ ।
(२) अभ्युपेत्येत्यधिकम् पु० २ । (३) न्मनेत्येति पाठः ! ।

*अनुरोधात्—योषापदोपात्ततदनुरोधादेव । एतन्मतोपपत्तिः स्वयमेव कृता । यत्तु भूषणकारादिभिरिदं मतमित्थमुपपादितम्—अत्वं भवसीत्यादौ नञो द्योतकत्वेन युष्मदस्तद्भिन्नलाक्षणिकत्वाद्भिन्नरूपयुष्मदर्थेन सामानाधिकरण्यात्पुरुषव्यवस्था । अत एव 'असः' इत्यादौ सर्वनामकार्यं लाक्षणिकत्वे ऽप्युपसर्जनत्वाभावाद् । अत एव "अनञ्समासे" इति सङ्गच्छते इति, तत् खण्डयति *नञ इति । आदिना युष्मदादि । दोषान्तरमाह *स्वगतेति । अत एव गुणवचनानामिति सत्त्वे ऽपि न दोषस्तस्यान्यविषयत्वात् । नन्वेवं 'पतन्त्यनेके' इत्यस्य का गतिरत आह *पतन्तीति । नन्वेकशेषेण साधुतेति तत्पक्षे तैरुक्तमेवात आह *एकेनैवेति । अनेकेतिशब्देन । एवमग्रेऽपि । अप्राप्तिरपासने हेतुः । *पृथगिति । बहुव्रीहिः । *एतदेव—वचनासिद्धिरूपदोषस्य सर्वथा अन्यथा अपरिहार्यत्वमेव । अनेकमित्यादौ बहुष्वेकत्वस्यारोपादाह *आरोपीति । अन्यथा भाष्यविरोधोऽपीति भावः । दोषान्तरमाह *अनेकास्तिष्ठतीति । *साधुतेति । उत्तरपदार्थप्राधान्ये इत्यर्थः । *प्राधान्यस्यैवेति । लाघवादिति भावः । एतेन तत्पुरुषे तत्प्राधान्यनियमस्यैवाभावादुक्तज्ञापकादस इत्यादौ सर्वनामकार्यसिद्धौ नञो ऽभावार्थकत्वं युक्तमिति नैयायिकोक्तं तथाऽन्योक्तं चापास्तम् । तस्मादुक्तप्रथमपक्ष एव युक्ततर इति बोध्यम् । तदाह *इतिदिगिति । विशेषमाह *नक्वचिदिति । अत्र मानमाह *अत एवेति । तस्योक्तार्थकत्वादेवेत्यर्थः । पूर्वत्युक्तेः फलमाह *क्वचिन्नेत्यादाविति । विरुद्धमतिकृत्त्वदोषे प्रकाशाद्युदाहृतस्यात एव सङ्गतिरिति आदिपदसंग्राह्यमाह *स्रजामिति । ननु कुतोऽस्य विरुद्धत्वमतः आह * जलेति । अत्रानुपूर्वीव्यत्यासेन विवक्षितार्थबोधे ऽपि झटिति विरुद्धार्थप्रतीतिजनकत्वेन दुष्टत्वमित एवानित्यदोषत्वमस्येति तात्पर्यम् । इति नञर्थनिरूपणम् ॥ ७२ ॥

एवशब्दोऽवधारणे । "एवे चानियोगे" इतिवार्त्तिके नियोगो ऽवधारणमिति कैयटाद्युक्तेः । अस्मादेवासम्भवाद्यपि तदर्थः । अवधारणं ज्ञानविशेषः । सचैव-

कारयोत्य एवसमभिव्याहृते विशेषणम् । तत्र 'पार्थ एव धनुर्धरः' इत्यादौ विशेष्यसङ्गतं स्वातिरिक्ता-वृत्तित्वेन गृहीतसमभिव्याहृतपदार्थप्रकारकज्ञानरूपं पार्थविशेषणम् । अवधारणाविशेष्यः पार्थो धनुर्धर इति बोधः । साधारण्येन धनुर्धरत्वज्ञानवन्तं प्रति तद्भ्रमनिरासार्थैवं प्रयोगात् । तदन्यो न धनुर्धर इति तु फलति ।

कदाचित्स्पष्टत्वार्थं तत्प्रयोगोऽपि । यथा—'त्व-न्मुखं त्वन्मुखेनैव तुल्यं नान्येन केन चिद्' इति । आर्थ्या वृत्त्या लब्धस्य शब्देन प्रतिपादने पौनरु-क्त्याभावस्यालङ्कारिकैरुक्तत्वात् ।

'लवणमेवासौ भुङ्क्ते' इत्यादौ प्राचुर्याद्यर्थकस्य, 'घट एव प्रसिद्धः' इत्यादावप्यर्थकस्य, 'क्व भोक्ष्यसे' इत्यादावसम्भवार्थस्य च तस्य सत्त्वेन तदर्थकत्वव्या-वृत्तये तदुक्तेश्च ।

'शङ्खे पाण्डुरत्वमेव' इत्यादौ स्वातिरिक्तरूपा-नाश्रयत्वेन गृहीतसमभिव्याहृतप्रकारकज्ञानरूपम-वधारणम् । शङ्खेऽनेकरूपवत्त्वज्ञानवन्तं प्रति अयं प्रयोगः । एवमग्रेऽप्यूह्यम् ।

'शङ्खः पाण्डुर एव' इत्यादौ विशेषणसङ्गते स्वा-तिरिक्तरूपानाश्रयसमभिव्याहृतपदार्थविशेष्यकज्ञान-रूपं तत् । अवधारणप्रकारपाण्डुराभिन्नः शङ्ख इति बोधः ।

क्रियासङ्गते 'चैत्रो हसत्येव' इत्यादौ स्वातिरिक्त-बुद्धिस्थक्रियानाश्रयसमभिव्याहृतपदार्थप्रकारकज्ञान-रूपं तत् । 'न रोदिति' इति प्रतिनिर्देशात् ।

'नीलं सरोजं भवत्येव' इत्यादौ नीलभवनाद्यभावानधिकरणसमभिव्याहृतप्रकारकज्ञानरूपं तत् । 'न भवतीति न' इति प्रतिनिर्देशात् ।

'ज्ञानमर्थं गृह्णात्येव' इत्यादावयच्छेदकावच्छेदेनार्थग्रहणाद्यभावानधिकरणज्ञानादिप्रकारकज्ञानरूपम् । 'न गृह्णातीति न' इति प्रतिनिर्देशात् । ज्ञानकर्तृकार्थकर्मकमवधारणविषयो ग्रहणमिति बोधः ।

'शीत एव स्पर्शो जले' इत्यादौ शीतान्यस्पर्शानधिकरणसमभिव्याहृतपदार्थप्रकारकज्ञानरूपम् । 'नान्यः स्पर्शो जले' इति प्रतिनिर्देशात् ।

'चैत्रेणैवायं दृश्यते' इत्यादौ चैत्रान्याकर्तृकसकलकारकविशिष्टदर्शनादिक्रियाविशेष्यकबोधरूपं तत् ।

'घटत्वं पृथिवीवृत्त्येव' इत्यादौ पृथिव्यन्यावृत्तित्ववद्घटत्वविशेष्यकज्ञानरूपम् । 'नान्यवृत्ति' इति प्रतिनिर्देशात् । अवधारणविषयपृथिवीवृत्तित्ववद् घटत्वमित्यादिप्रकारेण बोधः ।

'ऋतौ स्वभार्यामुपेयादेव' इत्यादौ स्वाभावानाश्रयकारकप्रकारकज्ञानरूपं तत् । 'नोपेयादिति न' इति प्रतिनिर्देशात् । एवञ्च ऋतुकालाधिकरणकस्वभार्याकर्मकमवधारणविषयो गमनं प्रेरणाविषय इति बोधः । तेन तस्य प्रत्यवायाभावरूपेष्टसाधनत्वलाभः । इष्टस्य प्रत्यवायाभावरूपत्वं तु—

"ऋतुस्नातां तु यो भार्यां सन्निधौ नोपगच्छति ।
घोरायां भ्रूणहत्यायां पच्यते" इत्यादिवचनैकवाक्यतया बोध्यम् । तेन ऋतुकालाधिकरणकस्वभा-

यागमनाभावस्य प्रत्यवायसाधनत्वं लभ्यते ।

सकलसाधारणमवधारणत्वमखण्डोपाधिः तेनैव रूपेण शक्तिर्बोधश्चेति बोध्यम् ।

'पञ्च पञ्चनखा भक्ष्याः' इत्यादौ अवधारणाविषयबुद्धिस्थवृत्तिपञ्चत्वसंख्यावति पञ्चपदस्य लक्षणा । अवधारणं चात्र स्वातिरिक्तसंख्याधिकरणासम्बन्धिसमभिव्याहृतप्रकारकज्ञानरूपम् । तेन 'अन्येऽभक्ष्याः' इति फलति । एवकारस्य तदर्थलक्षणाया वा फलं तु प्रापकप्रमाणबोधितस्य तदतिरिक्तविषयत्वाभावकल्पनामिति इष्टसिद्धिः ॥ ७३ ॥

(कुं० टी०) *अस्मादेवेति । "अनियोगे" इति निषेधादेवेत्यर्थः । *तच्चेति । विशेष्यसङ्गतमित्यत्रान्वयः । *स्वातिरिक्तेति । पार्थेतरावृत्तित्वेन गृहीतो यः पदार्थो धनुर्धरत्वं तत्प्रकारकं पार्थविशेष्यकं ज्ञानम् । अयमेवान्ययोगव्यवच्छेद इति तार्किकाः । ज्ञानरूपमवधारणं पार्थे विशेषणमित्यन्वयः । *तस्य—एवकारस्य । *व्यावृत्तयेइति । प्राचुर्याद्यर्थसम्भावनानिवृत्तये नान्येन केनचिदित्यस्य प्रयोगाच्चेत्यर्थः । अयोगव्यवच्छेदमुदाहरति *शङ्ख इति । पाण्डुरत्वातिरिक्तरूपानाश्रयत्वेन गृहीतः शङ्खो ऽत्र प्रकारः । *हसत्येवेति । अत्र हासातिरिक्ता बुद्धिस्था या रोदनादिक्रिया तदभावो गम्यते । *नभवतीति नेति । किन्तु भवत्येवेत्यर्थः । अत्रात्यन्तायोगो व्यवच्छिद्यते । *अवच्छेदकावच्छेदेन—अवच्छेदकावच्छेदेन यो ऽर्थग्रहणाभावस्तदनधिकरणज्ञानमित्यर्थः । *ऋताविति । अत एव न तत्र गमनादिनिमित्तकब्रह्मच-

र्यस्य हानिः । ऋतुशब्देन रजोदर्शनावधिकः षोडश-दिवसावच्छिन्नः कालविशेष उच्यते । तत्र तादृशदिवसत्वव्याप-कीभूताभावप्रतियोगिनो गमनस्य ग्रहणादेकदिवसगमने ऽपि शास्त्रस्य चारितार्थ्यम् । *स्वाभावेति । गमनाभावाश्रयो भार्या । *पञ्चपञ्चेति । अवधारणविषयो यो बुद्धिस्थस्तद्वृत्तिर्या पञ्चत्वसंख्येत्यर्थः । *लक्षणेति । तेनावधारणलाभः । *एव-कारस्येति । क्वचिदेवकारः प्रयुज्यते, क्वचित्तु तदर्थे लक्षणा क्रियते, तत्फलं त्वित्यर्थः । *प्रापकेति । प्रापकं प्रमाणं "पञ्च-पञ्च-" इत्यादि शास्त्रम् । तेन बोधितस्य भक्षणस्यान्या-विषयत्वमित्यर्थः ॥ ७२ ॥

(क० टी०) अथैवकारार्थं निरूपयति *एवशब्द इति । यत्तु जीर्णनैयायिकाः—अत्यन्तायोगव्यवच्छेदो ऽयोगव्यवच्छेदोऽन्ययोग-व्यवच्छेदश्चैवकारार्थः । तत्राद्यः अन्वयितावच्छेदकव्यापकत्वाभाव-विशिष्टो योऽभावः प्रतियोगितासम्बन्धेन तद्विशिष्टव्यवच्छेदः । अयं च क्रियासङ्गतैवस्थले, तथाविधबोधे तादृशानुपूर्वीज्ञानस्य हेतुत्वात् । तथाच नीलं सरोजं भवत्येवेत्यादौ सरोजत्वव्यापकत्वाभावविशि-ष्टाभावव्यवच्छेदवन्नीलभवनाश्रयत्ववत्सरोजमित्यादिबोधः । तादा-त्म्याभावव्यवच्छेदो द्वितीयः । सच विशेषणसङ्गतैवस्थले, तद्बोधे तज्ज्ञानस्य हेतुत्वात् । तथाच शङ्खः पाण्डुर एवेत्यादौ पाण्डु-रतादात्म्याभावव्यवच्छेदवान् शङ्ख इत्यादिबोधः । अन्यतादात्म्या-दिव्यवच्छेदो ऽन्त्यः । सच विशेष्यसङ्गतैवस्थले, तद्बोधे तज्ज्ञानस्य हेतुत्वात् । तथा च पार्थ एव धनुर्धर इत्यादौ पार्थान्यतादात्म्याभा-ववद्धनुर्धराभिन्नः पार्थः इत्यादिबोध इति ।

तन्न । अक्षरमर्यादया ततस्तदर्थालाभात् ज्ञानमर्थं गृह्णात्येवे-त्यादावयोगव्यवच्छेदमात्रप्रतीतेः । पचत्येवायमित्यादावन्ययोगव्य-वच्छेदप्रतीतेश्च । आद्यविषये सर्वत्रात्यन्तायोगव्यवच्छेदाप्रतीतेः । सरोजत्वादेः प्रागुक्तरीत्याऽन्वयितावच्छेदकत्वाभावात् । चैत्रेणैव सदृशं मुखमित्यादौ द्वितीयविषये ऽप्यन्ययोगव्यवच्छेदप्रतीत्या

तथा नियमस्य दुर्वचत्वात् । प्रागुक्तरीत्या ऽभावाभावस्यासत्त्वाच्च । यदि तु अयं सर्वोऽप्युत्सर्गो नतु सर्वथा नियम इति यथाऽनुभवं तात्पर्यतो ऽन्यथाऽपि बोधस्तत्र तत्तदानुपूर्वीज्ञानस्य हेतुत्वादिति न प्रागुक्तदोष इत्युच्यते तदाऽप्यवशिष्टोक्तदोषगणसत्त्वमेव । किञ्च विशिष्टशक्त्यनेकशक्तिकल्पनजं गौरवतरं दुष्परिहरमेव । तदेतत्सर्वमभिप्रेत्याह *अवधारणइति । प्रागुक्तविषयेष्वित्यर्थः । सर्वत्र तथेति तथा तदुक्त्यसाङ्गत्यायाह *अस्मादेवेति । उक्तवार्त्तिकादेवेत्यर्थः । अन्यथा लक्ष्यासम्भवेन तदसङ्गतिः स्पष्टैव । आदिपदसङ्ग्राह्यमनुपदमेव स्फुटीभविष्यति । *सच-ज्ञानविशेषश्च । प्रागुक्तरीत्या तस्य विशेषणत्वावश्यकत्वादाह *द्योत्य इति । *समेति । तत्प्राग्वर्त्तिनि । सच नैकरूपइति प्रागुक्तक्रमवैपरीत्येन सर्वस्वरूपप्रतिपादनायादौ विशेष्यसङ्गते ऽभेदविषये आह *तच्चेति । अवधारणंचेत्यर्थः । *स्वं पार्थः । *समेति । पार्थसमभिव्याहृतधनुर्धररूपेत्यर्थः । ननु कथं प्रसिद्धबोधापलापोऽत आह *तदन्यइति । अत एव कविप्रयोगविरोधोऽपि त्वन्मते स्फुटः मम मते नेत्याह *कदाचिदिति । नन्वेवं तत्र पार्थ एव धनुर्धरो नान्य इत्यादौ च नान्येनेत्यादेः पौनरुक्त्यापत्तिरुक्तरीत्या तल्लाभादत आह *आर्थ्यैति । व्यञ्जनयेत्यर्थः । शब्दमर्यादया तथैव प्रतीतेरिति भावः । अभ्युपेत्येदं वस्तुनस्तदेव नेत्याह *लवणमेवेति । निपातानामनेकार्थत्वादिति भावः । इदमेव प्रागुक्तादिपदसङ्ग्राह्यम् । अत्रावधारणार्थकत्वं तु न, बाधात् । तात्पर्येण प्रयोगाच्च । एवमग्रेऽपि । *क्वेति । एवमुक्ते स्थलसङ्कीर्णत्वादिना नास्ति सम्भवस्तव भोजनस्येति प्रतीतिः । *तस्य-एवस्य । तत्रैव भेदविषये आह *शङ्ख इति । स्वम्-पाण्डुरत्वम् । *समेति । पाण्डुरत्वसमभिव्याहृतशङ्खरूपपदार्थेत्यर्थः । *शङ्ख इति । यतइत्यादिः । असुब्वत इतिवद् *अनेकेति प्रयोगः । शङ्खाधिकरणकमवधारणविशेष्यं पाण्डुरत्वमिति बोधः । अथ द्वितीये आह *शङ्खइति । स्वं पाण्डुररूपम् । *रूपानाश्रयसमेति । तदनाश्रयत्वेन गृहीतपाण्डुरसमाभिव्याहृतशङ्खरूपपदार्थेत्यर्थः । *अवधारणप्रकारेति । बहुव्रीहिः । शङ्खोऽनेकरूप इति ज्ञानवन्तं प्रत्येतत्प्रयोगात् । तृतीये आह *क्रियेति । स्वं हासः । तदन्या च प्रकर-

णादिवशाद्विशेषरूपैवेत्याह *बुद्धिस्थेति । तदनाश्रयत्वेन गृहीतक्रियासमभिव्याहृतचैत्ररूपपदार्थेत्यर्थः । चैत्राभिन्नकर्तृकावधारणविशेष्या हासक्रियेति बोधः । तत्रैव विशेषादन्यदाह *नीलमिति । अत्र शुद्धस्य ग्रहणे विशेषणवैयर्थ्यादाह *नीलेति । सामानाधिकरण्येन तदभावानधिकरणं यत् सरोजं नीलभवनसमभिव्याहृतं तत्प्रकारकेत्यर्थः । नीलाभिन्नसरोजाभिन्नकर्तृकमवधारणविशेष्यं भवनमिति बोधः । तत्रैवेतोऽपि विशेषादाह *ज्ञानमिति । परमते शीत एवेत्यादौ जलाद्यधिकरणकसत्ताकर्तृतावच्छेदकस्पर्शत्वावच्छेदेन शीतान्यतादात्म्यव्यवच्छेदवतोऽन्वयो वाच्यो व्युत्पत्तिवैचित्र्याद् अन्यथा यत्समभिव्याहृत एवस्तदन्वितान्ययोगव्यवच्छेदस्य तदन्वयिन्येव प्रतीतेः गन्धे पृथिव्यन्यावृत्तित्ववत्तत्र शीतान्यतादात्म्यव्यवच्छेदवान् स्पर्शो जलवृत्तिरित्यर्थापत्त्या शीतएव स्पर्शो द्रव्ये इत्यस्याप्यापत्तेरिति गौरवान्तरं सूचयन् द्वितीये विशेषादाह *शीत एवेति । *शीतेति । स्वाभाविकेत्यादिः । तदनधिकरणशीतस्पर्शसमभिव्याहृतजलरूपपदार्थेत्यर्थः । जलाधिकरणकावधारणविषयशीताभिन्नः स्पर्श इति बोधः । परमते चैत्रेणैवेत्यादौ स्वेतरकारकान्वितक्रियात्वावच्छेदेन चैत्रान्यतादात्म्याभाववत्कर्तृकत्वप्रत्ययो व्युत्पत्तिवैचित्र्यादिति नोभयदृश्यमाने तथा प्रयोगइति सूचयन् कर्मप्रत्यये विशेषादाह *चैत्रेणैवेति । अन्यत्र समभिव्याहारादाह *सकलेति । बुद्धिस्थयावदित्यर्थः । नान्येनेत्यर्थः । नान्येनेत्यादिप्रतिनिर्देशात् । अवधारणविषयचैत्रकर्तृकमेतत्कर्मकं दर्शनमिति बोधः । परमते घटत्वमित्यादौ पृथिवीवृत्तिपदस्य पृथिव्यन्यतादात्म्याभाववद्वृत्तिपरता एवस्तात्पर्यग्राहकः । समासे उपसर्जनस्य पृथिवीपदार्थस्यान्वयासम्भवात् । तथात्वे वा व्युत्पत्तिवैचित्र्यस्वीकार इति, तत् सूचयन् विशेषात् तत्रैवाह *घटत्वविशेष्यकज्ञानेति । तद्वृत्तित्वेन गृहीतपृथिवीवृत्तिसमभिव्याहृतघटत्वरूपपदार्थविशेष्यकेत्यर्थः । घटत्वप्रकारकेत्यपपाठः । पृथिवीवृत्तित्वस्य घटत्वेप्रसिद्धत्वात्तद्वृत्तित्वं तत्रेतिज्ञानवन्तं प्रति न प्रयोगः, किन्तु तत्र अन्यवृत्तित्वज्ञानवन्तं प्रत्येव प्रयोग इति पृथिव्यवृत्ति नेति न प्रतिनिर्देश इत्याह *नान्यवृत्तीति । *अवधारणेति । पृथिवीत्वसामा-

नाधिकरणं यत्नेनेत्यादिः । परमते ऋतावित्यस्य क्रियासम्बन्धित्वेऽन्य-योगव्यवच्छेदार्थकत्वेन ऋतुकालाभिन्नस्वकर्तृकभार्याकर्मकस्वकर्तृ-कगमनाभावाभावः प्रत्यवायसाधनमिति वाक्ये स्वकर्तृविशेषणके प्रत्यवा-याभावेऽपि न्युत्पत्तिसङ्कः, प्रागुक्तरीत्याऽऽनन्त्यं चेत्यत आह *ऋता-विति । स्वयं स्वार्थम् । स्वकर्तृकगमनम् । तदुक्तं भार्यात्वेन गृहीतकर्तृ-कारकेत्यर्थः । *स्वभार्यामिति । स्वकर्तृकमित्यपि बोध्यम् । *तस्य-उपगमनस्य । ननु तस्य तत्त्वे एव किं मानमत आह *दृष्टस्येति । सन्निधौ स्थिते इति शेषः । *तेन-अगमने दोषश्रवणेन । अत एकऋतौ गमनेऽपि ऋत्वन्तरे प्रत्यवायपरिहारार्थं प्रवृत्तिः । एवं च ऋतुकालिकविशेषणतया भार्याकर्मकगमनाभावः कर्तृतासम्बन्धेन स्वनिष्ठः प्रत्यवायसाधनमिति बोध्यम् । नन्वेवमवधारणानां ना-नात्वेन तद्वदनेकशक्तिकल्पनापत्तिरत्रापीत्यत आह *सकले-ति । प्रागुक्तरीत्यैव तत्सिद्धिः । परमतेनाह *अखण्डोपेति । एवाघटितपरिसंख्योदाहरणेऽपि तत्रैवसमभिव्याहारे तथैव बो-धात् एवमेवेत्याह *पञ्चपञ्चेति । इत्यादावपीत्यर्थः । अतिप्रस-क्तत्वादितरत्वावच्छेदायाह *बुद्धिस्थेति । उभयं पञ्चत्वविशेषणम् । तद्रूपसंख्येत्यर्थः । स्वं तादृशपञ्चत्वम् । तत्सम्बन्धि यद् भक्ष्यत्वं तद्वान् यः पञ्चपञ्चनखसमभिव्याहृतभक्ष्यपदार्थस्तत्प्रकारकेत्यर्थः । नन्वितरस्तेषामर्थतस्तत्त्वलाभेऽपि रागतः प्राप्तस्य न निवृत्तिरिति तत् स्यादेवेत्यनिष्टमेवात आह *पञ्चेति । तत्प्रयोगे इदम् । त-दभाव आह *लक्षणेति । आपकप्रमाणं रागः । *बोधितस्य-भक्षणस्य । *तदतिरिक्तेति । तादृशपञ्चपञ्चनखान्येत्यर्थः । अन्य-थाऽदृष्टार्थमपूर्वविधौ तदकरणे प्रायश्चित्तापत्तिरनुक्तान्यभक्षणे त-दुक्तसाङ्कर्यापत्तिश्चेति भावस्तदाह *इष्टेति ॥ ७३ ॥

यत्तु एवकारार्थोऽन्ययोगव्यवच्छेदः । 'पृथिव्या-मेव गन्धः' इत्यादौ पृथिव्यामित्यस्य एवकारार्थेऽन्यत्वे गन्धे चान्वयः । पृथिव्यन्यावृत्तिः पृथिवीवृत्तिर्गन्धः इत्यादिक्रमेण बोधः । विभक्त्यर्थरहितस्यापि पृथिवी-पदार्थादेरन्वयो व्युत्पत्तिवैचित्र्यादिति ।

तन्न। अनेकव्युत्पत्तिवैचित्र्यकल्पनाया अन्याय्यत्वात्। तादृशे ऽर्थे विभक्तेः साधुत्वमात्रार्थिकायाः शास्त्रेणानन्वाख्यानाच्च। विभक्तिं विना तन्त्रेणोच्चारणासम्भवाच्च। पृथिवीवृत्तित्वस्य मानान्तरेण लाभाच्च।

अत एव एवकारसमभिव्याहृते न विधेयतायां तात्पर्यं किन्त्वार्थ्यामन्यनिवृत्तावेव इति तान्त्रिकाः।

एवञ्च एवकारसमभिव्याहारे ऽपि आर्थ्येव परिसंख्या, सा चोपात्तातिरिक्ते समभिव्याहृतपदार्थाभावप्रत्ययरूपा। यथा 'पार्थ एव धनुर्धरः' इत्यादौ 'नान्यो धनुर्धरः' इति। सच नैवकारघटितवाक्यार्थः, किन्तु आर्थ एव। उक्तरीतेः।

शाब्दी तु 'त्वन्मुखं त्वन्मुखेनैव' इत्यादौ। "पञ्च पञ्चनखा भक्ष्याः" इत्यादावप्युक्तरीत्या आर्थ्येव परिसंख्या। अत एव "युष्मद्युपपदे" इत्यादौ "नियमार्थोऽयमारम्भः। युष्मदि मध्यम एव युष्मद्येव मध्यमः" इति चेति भाष्ये उक्तम्। तेन हि नियमशास्त्राणामेवकाराभावे ऽपि तदर्थान्तर्भावेण बोधकत्वं सूचितम्।

यत्तु पञ्चपदस्य पञ्चातिरिक्ते लक्षणा भक्ष्यपदस्य भक्ष्यत्वाभाववति, तेन पञ्चातिरिक्ता भक्ष्यत्वाभाववन्त इति बोध इति। तन्न।

पदद्वये लक्षणापेक्षया उक्तप्रकारस्यैव न्याय्यत्वात्।

किञ्चैवं शास्त्रप्राप्तस्य शास्त्रीयनियमे विकल्पवा-

रणाय सामान्यविशेषन्यायेन विधेस्तद्विषयत्वाभावकल्पनामित्यतिगौरवम् ।

'किमासेव्यं पुंसां सविधमनवद्यं द्युसरितः' इत्यार्थपरिसङ्ख्योदाहरणमिति प्रकाशादिग्रन्थासङ्गतेश्च । त्वद्रीत्या हि द्युसरित्सविधातिरिक्तमनासेव्यमिति बोधेन तस्याः शाब्दत्वात् । अत एव शाब्दपरिसंख्यायां "किं भूषणं सुदृढमत्र यशो न रत्नम्" इत्युदाहृतम् ।

भाष्यकारोऽपि पस्पशायामाह "किं शब्दापशब्दयोरुभयोरुपदेशः कार्यः उतान्यतरोपदेशः? अन्यतरोपदेशेन कृतं स्यात् । तद्यथा भक्ष्यनियमेनाभक्ष्यप्रतिषेधो गम्यते । पञ्च पञ्चनखा भक्ष्या इत्युक्ते गम्यते एतत् अतोऽन्ये न भक्ष्या इति । अभक्ष्यप्रतिषेधेन भक्ष्यनियमः । तद्यथा अभक्ष्यो ग्राम्यकुक्कुट इत्युक्ते गम्यते एतत् आरण्यो भक्ष्य इति । एवमिहापि गौरित्युपादिष्टे गम्यते एतत् गाव्यादयः अपशब्दा इति । गाव्यादिषु चोपदिष्टेषु गम्यते एतत् गौरित्ययं शब्द इति" इति ।

तत्र सुशब्दोपदेशः साधुत्वबोधनद्वारा प्रयोगविध्यर्थः । अपशब्दोपदेशस्तत्प्रतिषेधार्थः । अत्र "गम्यते" इत्युक्त्या तस्य तज्जन्यशाब्दबोधाविषयत्वं स्पष्टमेवोक्तम् ।

किंच लक्षणावादिमते दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्महद्वैषम्यम् । नियमेनेत्यस्य चोपदेशेनेत्येवार्थः संदर्भबलाद् गम्यते । शब्दान्तरेणानुपदेशात् अर्थतो लाभा-

च अर्थं न [illegible] इति [illegible]ऽयोगः । इष्टं [illegible] नियमा[illegible]-देनोच्यते इति [illegible] ॥ ७४ ॥

(कुं० टी०) *अन्ययोगव्यवच्छेद इति । शङ्खः पाण्डुर एवेत्यत्र पाण्डुरान्ययोगव्यवच्छेद इत्यादि । *रहितस्य।पीति । पार्थो धनुर्धरेत्यत्र सामर्थ्यार्थप्रतीतेः । *मानान्तरेण—इतरत्रासित्यनिषेधद्वारकेण । *परिसंख्यानिवृत्तिः । *स च—अन्ययोगव्यवच्छेदश्च । *नैवकारेति । एवकारघटितवाक्यप्रयोगगम्यो नेत्यर्थः । *स्वन्मुखमिति । अत्र 'नान्येन' इतिशब्दप्रयोगात् शाब्दी । *पञ्चेति । पञ्चनखाः–शल्यकशशश्वाविद्गोधाखड्गकच्छपा भक्ष्या इत्यर्थः । शल्यको वराहविशेषः, यस्य वाणाकाराणि लोमानि । श्वावित् शल्यः, यस्य चर्मणा तनुत्राणं क्रियते । *उक्तप्रकारस्यैवेति । पञ्चपदस्य लक्षणेत्युक्तस्यैवेत्यर्थः । *किन्त्वेनमिति । शास्त्रस्य साक्षान्निषेधबोधकत्वे इत्यर्थः । *शास्त्रान्तरस्येति । "शेषो घ्यसखि" इत्यनेन प्राप्ताया घिसंज्ञायाः "पतिः समासे" इत्यनेन निषेध इत्यर्थः । *अतिगौरवमिति । तस्मात् प्राप्ताया एव घिसंज्ञायास्तत्र पुनर्विधानेन अर्थादितरनिवृत्तिः सिद्ध्यतीति भावः । *तस्याः-परिसङ्ख्यायाः । *अन्यतरोपदेशइति । पक्षप्राप्तौ स्यादिति । इष्टं सिद्धं भवेदित्यर्थः । यथा अश्वरशनायां गर्दभरशनायां च मन्त्रपाठः प्राप्तः अश्वाभिधानीमित्युक्तेर्गर्दभरशनातो निवर्तते तद्वत् । *दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोः–भाष्यकारोक्तयोः । संदर्भवलमेवाह *शब्दान्तरेणेति । नियमस्य विधानसापेक्षत्वादिति भावः । नन्वेव-

मुपदेशशब्द एव कुतो न प्रयुक्त इत्यत आह *अर्थेत इति । इतरनिवृत्तौ सत्यां तस्यैव लाभादिति भावः । ननु इतरनिवृत्त्यभावे कथं भाष्यकृतोक्तं भक्ष्यनियमेनेति अत आह *नियमेनेत्यस्यचेति ॥ ७४ ॥

(क०टी०) नव्यनैयायिकोक्तिं खण्डयति *यत्त्विति । सर्वत्रेति शेषः । *व्यवच्छेदः–स एव । तेन तदुभयव्यावृत्तिरिति नानेकशक्तिकल्पनं तद्वत् । अन्ययोगश्चान्यसम्बन्धमात्रम् । एवं च नीलं सरोजमित्यादौ आख्यातस्याश्रये लक्षणया नीलभवनवदन्यत्वव्यवच्छेदः सरोजत्वसामानाधिकरण्येन प्रतीयते, शङ्खः पाण्डुर एवेत्यादौ शङ्खत्वावच्छेदेन पाण्डुरान्यत्वव्यवच्छेदबोधः । पार्थ एवेत्यादौ धनुर्धरत्वावच्छेदेन पार्थान्यत्वव्यवच्छेदबोधः । ऋतावित्यत्र तादृशगमनवदन्यत्वव्यवच्छेदबोधः । पृथिव्यामित्यादौ पृथिव्यन्यवृत्तित्वव्यवच्छेदबोधो गन्धादाविति तदाकूतम् । तदाह *पृथिव्यामिति । *गन्धेचेति । अत एव पृथिव्यामेवाकाश इति न, तस्यावृत्तित्वात् । यत्पदसमभिव्याहारेण यः सम्बन्धः प्रतीयते एवसमभिव्याहारेपि तस्यैवान्ययोगस्य व्यवच्छेदधीरिति न दोषः । ननु सप्तम्यर्थविशेषणतयोपस्थितपृथिव्याः कथमेवार्थान्यत्वेऽन्वयः एकविशेषणत्वेनोपस्थितस्यान्यत्रान्वयस्याव्युत्पन्नत्वादत आह *विभक्तीति । एवस्थले तद्व्युत्पत्तिसङ्कोच इति भावः । प्राचीनमते तु नायम् एवस्य द्योतकत्वेन पृथिव्यन्यतादात्म्याभाववतो लक्षणया पृथिवीपदार्थत्वेन सप्तम्याः साधुत्वार्थकत्वेन पृथिव्यन्यतादात्म्याभाववद्वृत्तिर्गन्ध इति बोधेनैवोपपत्तेः । एतदर्थभियाऽस्योल्लेखः एवार्थबलादेव । समभिव्याहृतपदार्थतावच्छेदकावच्छेदेन तद्वृत्तित्वस्य बोधान्न पृथिव्यामेव रूपमिति प्रयोगः । पृथिव्यामेव घटत्वं घटत्वं पृथिवीवृत्त्येवेति तु भवत्येवोक्तरीत्येति बोध्यम् । प्राचीनमतसाधारणं दोषमाह *अनेकेति । *तत्र–प्राचीनमते । शीत एवेत्यादौ यथा तत् तथोक्तम् । पार्थ एवेत्यादौ धनुर्धराभिन्नः पार्थान्यतादात्म्याभाववानिति बोधेन नव्यमतोक्तव्युत्पत्तिवैचित्र्यम् । शङ्खे पाण्डुरत्वमेवेत्यादावप्येवं पाण्डुरत्वान्यतादात्म्याभाववच्छङ्ख-

वृत्तीति बोधात् । शङ्खः पाण्डुर एवेत्यादावपि शङ्खत्वावच्छेदेन पाण्डुरतादात्म्याभाववान् शङ्ख इति बोधेन, एवं नीलं सरोजं भवत्ये-वेत्यादौ तु उक्त एव बोध इति तत् स्फुटमेव । एवमुभयमतेऽपि अ-न्ययोगव्यवच्छेदादौ अन्यादिषु भिन्नशक्तावधिकगौरवम्, विशिष्ट-शक्तावप्येवम् । घटादन्य इत्यादाविवैकदेशान्वयो व्युत्पत्तिवैचित्र्या-देकपदजोपस्थितिविषयाणामन्वयो ऽपि मिथो व्युत्पत्तिवैचित्र्यादे-वेति बोध्यम् । एतेन व्यवच्छेदे शक्तिरन्यत्र लक्षणेत्यपि नव्य-नैयायिकोक्तमपास्तम् । साधारणमेव दोषान्तरमाह *तादृशइति । ननु घटान्पश्येत्यादिवदत्र प्रातिपदिकतन्त्रेण निर्वाहोऽत आह *विभक्तिमिति । तत्र सहविवक्षाविषयत्वेन तत्सत्त्वेऽप्यत्रासहवि-वक्षाविषयत्वेन न तथेति भावः । एतेनावृत्तिप्रयुक्तं गौरवम-प्यत्र मते सूचितम् । अभ्युपेत्येदम् । वस्तुतो ऽफलत्वान्नैव सेत्याह *पृथिवीति । गन्धे इत्यादिः । मानान्तरं प्रत्यक्षम् । तथाचावधारण-विषयपृथिवीवृत्तित्ववान्गन्ध इत्येवोक्तरीत्या बोधः । अवधारणं च पृथिव्यन्यावृत्तित्वेन गृहीतसमभिव्याहृतगन्धविशेष्यकज्ञानरूपं तत् । एतद्दोषचतुष्टयेन पार्थ एवेत्यादौ पार्थो धनुर्धरः पार्थान्यो न धनुर्धर इत्यादिर्बोध इत्यप्यपास्तम् । *अत एव—तत्र तस्य त-तो लब्धत्वादेव । उक्तरीत्या शाब्दत्वासम्भवादाह *आर्थ्येवे-ति । *एवं च—तस्यार्थत्वे च । अपिना तदसमभिव्याहृतपञ्चपञ्चेत्यस्य समुच्चयः । तत्स्वरूपमाह *सान्वेति । परिसंख्याचेत्यर्थः । तस्या-स्तत्त्वमेवोपपादयति *सचेति । निषेधइत्यर्थः । नन्वेवं सिद्धान्ते शाब्द्युच्छेदापत्तिः । परमते तु नायं दोषः, एवासत्त्वासत्त्वाभ्यां तद्वि-भागसम्भवादत आह *शाब्दीत्विति । *इत्यादौ—इत्यादावेव । आदिना किं भूषणमित्यादिः । अपिसमुच्चेयमाह *पञ्चेति । *अति-रिक्तेति । प्राप्तानुवादवैयर्थ्येन तस्य तत्र लक्षणेत्यर्थः । नन्वेवाभावे तदर्थघटितलक्षणायामेव न मानमिति कथं तथा परिसंख्या ऽत आह *अत एवेति । प्रायेणात्र शास्त्रे नियमपदेन परिसङ्ख्यैवोच्यते इति भावः । *तदभावेति । तदभावेऽपि तथार्थाङ्गीकारेणे-त्यर्थः । तदेवाह *तेनहीति । भाष्यव्याख्यानेनेत्यर्थः । मीमांसक-धर्मशास्त्रकारादयस्तु इयं शाब्दी परिसङ्ख्येत्याहुस्तन्मतं खण्ड-यति *यत्त्विति । "युष्मद्युपपदे"इत्यादौ दोषमाह *किञ्चेति । यत-

इति शेषः। *एवम्—तच्छब्दशाब्दीत्वस्य तत्रार्थापत्तौ। नियमशास्त्रस्य निषेधपरत्वादाह *शाब्दीयेति। *किमेति। किमेकान्ते ध्येयं चरणयुगलं कौस्तुभभृतः। किमाराध्यम् पुण्यं किमभिलषणीयञ्च करुणा यदासक्त्या चेतो निरवधि विमुक्त्यै प्रभवतीति एतच्छेपः। *आर्थेति। प्रश्नपूर्वकेत्यादिः। एवमग्रे ऽपि। आदिना प्रदीपादि। *अत एव—तस्या आर्थत्वादेव। *किम्भूषणमिति।

किं कार्यमार्यचरितं सुकृतं न दोषः। किं चक्षुरप्रतिहतं धिषणा न नेत्रं जानाति कस्त्वदपरः सदसद्विवेकमिति एतच्छेषः। *उदाहृतमिति। प्रकाशकारादिभिरिति भावः। तत्र भाष्यविरोधमपि सूचयन्नाह *भाष्येति। *कृतम्—इष्टम्। *इतीतीत्यत्राहेत्यस्यान्वयः। *तत्र—तयोर्मध्ये। *तदिति। तत्प्रयोगेत्यर्थः। यथा भाष्यतः प्रकृतलाभस्तदाह *अत्रेति। भाष्ये इत्यर्थः। अयं भावः-शब्दस्य वृत्तित्रयं अर्थस्य तु व्यञ्जकत्वमेवेति प्रकाशादौ स्पष्टम्। एवं च यत्र भाष्ये शब्दप्रस्तावस्तत्र शक्यत्वमेवाभिमतम्, इहत्वर्थप्रस्तावाद्व्यञ्जकत्वमेव। एवं च गम्यते इत्येतदभावे ऽपि तल्लाभे तदुक्त्या स्पष्टं तत्प्रतीतिः। एतेन विप्रतिषेधसूत्रस्थभाष्यं विरुद्धमित्यपास्तमिति। दोषान्तरमाह *किञ्चेति। *लक्षणेति। पदद्वयेत्यादिः। एकार्थतो ऽर्थान्तरप्रतीतेर्दार्ष्टान्तिकप्रतिपाद्यायास्तथा सति दृष्टान्ततोऽलाभादित्यर्थः। स्वमते साम्यमाह *नियमेनेति। दार्ष्टान्तिके तथोक्तेराह *सन्दर्भेति। उपदेशः आद्योच्चारणमित्याशयेनाह *शब्दान्तरेणेति। नन्वेवं तथैव कुतो नोक्तमत आह *अर्थत इति। न केवलमत्रैवेत्थं किन्तु तद्विषये सर्वत्रैवेत्याह *ईदृशइति। शब्दतोऽप्राप्तिरर्थतः प्राप्तिर्यस्य तद्बोधक इत्यर्थः। लोके इति शेषः॥ ७४॥

परंतु "इमामगृभ्णन् रशनामृतस्येत्यश्वाभिधानीमादत्ते" इत्यत्र लिङ्गाद्गर्दभरशनायामपि प्राप्तस्य मन्त्रस्यापूर्वविधिद्वारा परिसङ्ख्या।

तदुक्तं तन्त्रवार्त्तिके,

अपूर्वविधिरेवायमतो मन्त्रश्च निश्चितः।

परिसंख्याफलेनोक्ता' इति,

आलङ्कारिका अपि परिसङ्ख्याप्रकरणे प्रमाणान्तरेण प्राप्तस्यैव वस्तुनः पुनः शब्देन प्रतिपादनं प्रयोजनान्तराभावात् स्वतुल्यान्यव्यवच्छेदं गमयतीति ।

भागवते ऽपि—

लोके व्यवायामिषमद्यसेवा नित्यास्तु जन्तोर्नहि तत्र चोदना ।

व्यवस्थितिस्तेषु विवाहयज्ञसुराग्रहैरासु निवृत्तिरिष्टा" ॥ इति ।

नित्या रागतः प्राप्ताः । जन्तोः प्राणिमात्रस्य । अतस्तत्र चोदनाविधिर्नास्ति ।

नन्वेवम् "ऋतौ भार्यामुपेयात्", "हुतशेषं भक्षयेत्" "सौत्रामण्यां सुराग्रहान्गृह्णाति" इत्येतेषां वैयर्थ्यम् । भार्यां विवाहितामित्यर्थः । नत्राह–व्यवस्थितिरिति । तेषु पुनः प्रापणमित्यर्थः । रागतो नित्यप्राप्तत्वान्नैते नियमविधयः, पाक्षिक्यां हि प्राप्तौ नियमो भवति, किन्तु प्राप्तस्याप्यर्थस्य पुनःप्रापणमनर्थकमित्यपूर्वविधिद्वारा अन्यनिवृत्तिः फलति तदाह–आसु निवृत्तिरिति ।

भाष्येऽपि नियमपदेनाभ्यनुज्ञा "ऋतुस्नातां तु यो भार्याम्" इति दोषश्रवणं तु मनसि कामे सत्यपि तस्यां द्वेषादिनाऽनुपगमे बोध्यम् ।

एवं च "ऋतौ भार्याम्" इत्यस्य ऋतावेव, तत्र भार्यामेव, तत्र तामुपेयादेव, इत्यर्थत्रये तात्पर्यम् ।

अत एव गृहस्थस्यर्तौ अनुपगमे प्रायश्चित्तमुक्तम्। अविवाहितागमने, ऋतौ भार्यानभिगमने च प्रायश्चित्तं स्मृतिषु।

तत्र वाक्यस्य च त्वसौ परिसङ्ख्येति गीयते।

इत्यस्य शाब्दी आर्थी चेत्यर्थः।

"इजादेः सनुमः" इति सूत्रे कैयटोऽप्याह—नियमे वाक्यभेदः विधेयस्य पुनरुपादानात्, अनुवाददोषश्चेति।

"यस्य हलः" इति सूत्रेऽपि नियमे श्रुतार्थत्यागोऽश्रुताया अन्यनिवृत्तेः लाक्षण्यादिपरिकल्पनमुक्तानुवाददोषश्चेति।

"अनुपराभ्यां कृञः" इति सूत्रे भाष्येऽपि "प्रतिषिध्यते तत्र परस्मैपदम्। "स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले" आत्मनेपदं भवति" इत्युक्तम्, तेन हि विशेषेण प्रतिषेध आर्थो फलतीति स्पष्टमेवोक्तम्।

एवकारोऽपि स्वसत्त्वे स्फुटं तदर्थद्योतक एव, न तु तदसमभिव्याहारेऽपि शाब्दबोधे तद्भानम्। तत्समभिव्याहारेण मनसा बुध्यमानत्वमपि द्योतकत्वम्। एवकारासमभिव्याहारेऽपि अनुवादकत्वादेव तदर्थलाभः।

शाब्दपरिसङ्ख्या तु—

त्वन्मुखं त्वन्मुखेनैव तुल्यं नान्येन केनचित्।

किम्भूषणं सुदृढमत्र यशो न रत्नम्,

इत्यादिष्वेव। "युष्मद्धि मध्यम एव युष्मद्येव मध्यमः" इति भाष्येणैवकारसमभिव्याहारासमभिव्याहारयोस्तुल्यार्थत्वमेव सूचितमित्याहुः।

पक्षद्वयेऽपि स्वार्थहानिपरार्थकल्पनाप्राप्त-

बाधरूपदोषत्रयं तु यथाश्रुते प्रतीयमाने स्वार्थे तात्पर्याभावात्, तात्पर्यतस्त्यागोऽन्यार्थे तात्पर्याङ्गीकारेण तात्पर्यतः परार्थकल्पना प्राप्तबाधश्चेति सूपपादम् ।

ननु "व्रीहीनवहन्ति" इत्यादौ पक्षप्राप्तस्य नियमे अवहननेनैव व्रीहीन् संस्कुर्यात् न नखविदलनादिनेति प्रतीतेस्तत्रापि त्रैदोष्यं प्राप्तमिति परिसङ्ख्यायाः तस्य लघुत्वव्यवहारानुपपत्तिरिति चेन्न ।

पक्षे स्वरसत एव तस्याप्राप्त्या क्लृप्तबाधकल्पनम्। परिसङ्ख्यायां तु नित्यप्राप्तस्याक्लृप्तबाधस्यैव बाधकल्पनामिति ततः परिसङ्ख्यायाः गुरुत्वात् । क्लृप्तप्रासिकस्यैव च प्राप्तिबोधनेनापूर्वविधेरपि नियमस्य लघुत्वम् । अस्मच्छास्त्रे नियमस्तु आत्मनेपदविधायके मध्यमादिविधायके च प्रकृत्युपपदनियमरूपः । तद्विषये हि प्रत्ययानां पाक्षिकी प्राप्तिः ।

अत एव "युष्मदि–" इतिसूत्रे उपपदनियमं प्रकृत्य समे देशे यजेतेतिवत् पाक्षिक्यां प्राप्तौ नियम इति कैयटः ।

नच तत्सूत्रे भाष्योक्तप्रत्ययानियमानुपपत्तिः प्रत्ययानियमस्य परिसङ्ख्यात्वेन गुरुत्वादिति वाच्यम् ।

एतदनपेक्ष्येतरत्फलमस्ति नवेत्येतावन्मात्रेण प्राप्तबाधसत्त्वेन द्वयोः समतामाश्रित्य भाष्ये विचारसत्त्वेनादोषात् ।

एवञ्च "पञ्च पञ्चनखाः" इत्यादेः, "पतिः समास एव" इत्यादेश्च विधिमुखेनैव प्रवृत्तिः । अव-

धारणविषयत्वबोधात् पुनरनुवादाद्वा सामान्यप्रापकप्रमाणस्य तदतिरिक्ताविषयकत्वरूपः सङ्कोचः । तेन च आर्थस्तत्कार्याभावः । तमादाय नियमशास्त्रस्य निषेधत्वव्यवहारः, नान्यत्रेत्यादिप्रतीतिर्निर्देशश्चेत्यन्यत्र विस्तरः ॥ ७९ ॥

धात्वर्थनिपातार्थनिरूपणम् ।

(कुं०टी०) *इमामगृभ्णन्निति । चितिनिर्माणार्थं गर्दभेनाश्वेन च इष्टका आनीयन्ते तत्र "इमामगृभ्णन् रशनाम्" इति लिङ्गात् गर्दभरशनायामपि मन्त्रः प्राप्तः "अश्वाभिधानीम्" इत्यनेन निवर्त्यते । अत एवोक्तम्—

तत्र चान्यत्र च प्राप्तौ परिसंख्येति गीयते । इति ।

इमां रशनां दर्भमयीम् ऋतस्य यज्ञस्य प्रारम्भे प्रजापतिप्रभृतयः गृहीतवन्तः सा रशना अस्माकं यज्ञे उत्पन्नेति मन्त्रार्थः ।

*अपूर्वविधिद्वारा—अश्वरशनाविधिद्वारा । *परिसंख्या—इतरनिवृत्तिः । *फलेनेति । अर्थादित्यर्थः । व्यवायः, स्त्रीसेवा । आमिषं मांसम् । एतेषां प्राप्तिः स्वभावादेव । अतः ऋतौ स्वभार्यामुपेयादित्यादिना इतरनिवृत्तिः प्रत्याय्यते । *आसु इति । प्रेरणासु इत्यर्थः । *पाक्षिकयोर्हीति । "व्रीहीनवहन्ति" इत्यत्र नखविदलनपक्षेऽवघातो न प्राप्त इति पाक्षिकप्राप्तौ अवघातेनैवेति नियमः । *भाष्येऽपीति । भक्ष्यनियम इत्यस्य भक्ष्याभ्यनुज्ञा इत्यर्थ इति भावः । *अनुपराभ्यामिति । आत्मगामिनि क्रियाफले परस्मैपदस्य "स्वरित—" इति निषेधादयं विधिः । आत्मनेपदे विहितेऽर्थात्परस्मैपदनिषेध इति भावः ।

*विधेरेवेति । विधानस्य फलमार्थः प्रतिषेध एवेत्यर्थः । *सत्त्वे—एवकारसत्त्वे । *तद्भानम्—इतरनिवृत्तिभानम् । ननु इतरनिवृत्तेरभाने द्योत्यत्वं कथमत आह *तत्समभिव्याहारे—तत्समभिव्याहारे सति मानसबोधोदयादेव च द्योतकत्वमित्यर्थः ।

ननु प्रथमकल्पे परेत्वित्यादिकल्पेच परिसंख्याया अर्थलभ्यत्वाद्दोषत्रयप्रवादासङ्गतिरत आह *दोषत्रयंत्विति । सूपपादमित्यत्रान्वयः । *तात्पर्याभावादिति । स्वार्थे तात्पर्यं नास्तीत्येतावतैव स्वार्थत्याग इत्यर्थः । *पक्षेत्वरसतएवेति । अवघातपक्षे स्वत एव नखविदलनमप्राप्तम् । परिसंख्यायां तु गर्दभरशनायामवश्यं प्राप्तस्यैव बाधः कल्प्यते इति भेदः । अक्लृप्तः बाधो यस्येति बहुव्रीहिः । *प्रत्ययनियमस्येति । युष्मद्युपपदे एव मध्यमः अनुदात्तङिद्भ्य एवात्मनेपदमित्याकारकस्येत्यर्थः । *एतदनपेक्ष्य—गुरुत्वनपेक्ष्य ।

इति श्रीभट्टाचार्यकृष्णमिश्रकृतायां कुञ्चिकायाम् धात्वर्थनिपातार्थनिर्णयः ॥ ७८ ॥

(क० टी०) स्वोक्तं लक्षणांविनेतिलाघवात् सिद्धान्ततत्त्वमाह *परेत्विति । *लिङ्गात्—रशनामात्रप्रकाशनसामर्थ्यरूपात् । शाब्दान्तरादप्राप्तेराह *अपूर्वेति । तल्लक्षणे तथैव विवक्षितमिति भावः । *आदत्त इति । लेट् । अनेन मन्त्रेण तामादद्यादित्यर्थः । *निश्चितः—निश्चितार्थबोधकः । एवं भट्टसंमतिमुक्त्वा मम्मटादिसंमतिमप्याह *आलङ्कारिकाइति । आहुरिति शेषः । व्यवायः सुन्दरीगमनम् । *मद्यसेवेति । तथाच तैत्तिरीयब्राह्मणम्—"ब्राह्मणं परिक्रीणीयादुच्छेषणस्य पातारं यदि ब्राह्मणं न विन्देत वल्मीकवपायामवनयेत् सा तत्र प्रायश्चित्तिः" इति । ब्राह्मणो

ह्याहुत्या उच्छेषणस्य पाता । अकरणे प्रत्यवायाभावरूपनित्यत्वा-
भावादाह *रागत इति । तथोक्तिस्वारस्यादाह *प्राप्तीति । अ-
न्यथा तिरश्चां विधिनिषेधाविषयत्वात् तत्र प्रवृत्तिर्न स्यादिति भा-
वः । तदाह *अत इति । हार्थोऽयम् । यौगिकव्यवच्छेदायाह *वि-
धाहेति । *तेषु—व्यवायानियमयोषु । विवाहादिहेतुना विशेषेण
शब्दतः अवस्थितिः प्रापणमिति शब्दार्थस्तदाह *तेष्विति । व्यव-
स्था नियम इति श्रीधरस्वाम्युक्तं खण्डयति *रागत इति *फ-
लति । फलिततां सूचयति *आसु—तेषां सेवासु । नन्वत्र प-
क्षे न तादृशोपदेश इति भाष्यविरोधो ऽत आह *भाष्येऽपी-
ति । नन्वेवं दोषश्रवणमनर्थकं विधिवशादेवाकरणे प्रत्यवायला-
भात्, अत आह *ऋतुस्नातामिति । *एवं च—प्राप्तस्य पुनः प्रापणे-
नेतरनिवृत्तौ च । *अतएव—विनिगमनाविरहेण सर्वत्र तात्पर्यादेव ।
क्रमेणाद्ये आह *गृहस्थेति । द्वितीये आह *अविवाहितेति । तृतीये
आह *ऋताविति । *चोक्तम्—उक्तञ्च । स्मृतिष्वित्यस्योभयत्रान्व-
यात्समुच्चयः । एतेन ऋतावित्यत्र नियम एव युक्तो न परिसं-
ख्येति न्यायविदां भारद्वाजिविश्वरूपविज्ञानेश्वरादीनां चोक्तिः
परास्तेति स्पष्टं मत्कृतमिताक्षराव्याख्यायां लक्ष्म्याख्यायाम् । न-
न्वेवं मीमांसकोक्तशाब्दतल्लक्षणानाक्रान्तत्वात्कथमस्यास्तत्त्वम-
त आह *तत्र चेति । उभयलक्षणमिदं न तस्या एवेति भावः ।
अत्र कैयटसंमतिमप्याह *इज्यादेरिति । इतरनिवृत्तिफलकसाम्या-
दत्र शास्त्रे परिसंख्याया अपि नियमपदेन व्यवहारादाह *निय-
मेति । कैयटान्तरमाह *यस्येति । कैयटः आहेत्यस्यानुषङ्गः । भाष्य-
संमतिमप्याह *अनुपरेति । *तत्र—ततः । *कर्त्रभिप्राये क्रियाफले—हि
यतः इति शेषः । द्वयोरभेदोक्त्या एवमेवासमभिव्याहारे तत्त्वमुपपा-
द्य तत्समभिव्याहारेऽपि प्रागुक्तभाष्यात् तथैवेत्याह *एवकारोपी-
ति । *तदर्थेति । ततः फलितान्तरनिवृत्तीत्यर्थः । एवव्यवच्छेद्यमे-
वाह *नत्विति । अपिस्तदभावसमुच्चये । नन्वेवं प्रागुक्तात्रिविधद्योत-
कत्वासम्भवात्कथं तथोक्तिरत आह *तदिति । एवेत्यर्थः । *मान-
त्वमिति । द्योतकत्वमिति पाठः । तस्यार्थस्य यतस्तथाऽत एव तत्
द्योतकत्वमित्यर्थः । एवमन्यदप्यूह्यमित्यस्यैकं लक्ष्यमुक्तं द्वितीयमि-
दमिति भावः । नन्वेवं तदभावे तत्प्रतीतिर्न स्यादत आह *एवेति ।

अत एव स्फुटमिति तत्रोक्तम् । नन्वेवं शाब्दुच्छेदापत्तिरतः प्रागुक्तमेवाह *शाब्देति । अत्र बीजं प्रागुक्तमेवाह *युष्मदीति । नहिसूचितमिति पाठः । ननु परिसंख्यायां दोषत्रयमिति निर्विवादं तत्राद्यदोषौ पदनिष्ठौ अन्त्यो ऽर्थनिष्ठः । तच्च पदद्वयलक्षणावादिमते एव सम्भवति नात्रेतीदं पक्षद्वयमयुक्तमेवात आह *पक्षद्वयेऽपीति ।

नियमोदाहरणं प्रतिपादयन्नाह *नन्विति । *प्रतीतेरिति । एवसमभिव्याहारे ततस्तथैव बोधात् । आदिना–पादमर्दनादि ।*स्वरसत इति । स्वभावत एवेत्यर्थः । *क्लृप्तबाधेति । बहुव्रीहिः । एवमग्रेऽपि । इदमेवाभिप्रेत्य न्यायविदादिभिस्तत्र नियम एवोक्त इति बोध्यम् । ननु अयं नखविदलनाद्यसम्भवे ऽपूर्वविधिरेवास्तामिति कथं नियामकत्वमत आह *क्लृप्तेति । "व्रीहीनवहन्ति" इत्यादाविति शेषः । यद्यप्येतत्कृतलाघवे ऽपि दोषत्रयकल्पनजगौरवमस्त्येव तथाऽप्यदृष्टानुरोधेन तत्र तथैवेति भावः । अत्र शास्त्रे तु तद्गौरवादेव विधिनियमसंभवे विधिरेव ज्यायानिति सिद्धान्त इति तद्विरोध इति बोध्यम् । तदेतद् ध्वनयन्नाह *अस्मादिति । यथाक्रममाह *प्रवृत्त्युपेति । *अत एव–इदमभिप्रेत्यैव । *समेइति । "दर्शपूर्णमासाभ्याम्" इतिवाक्यविहितयागस्य देशं विना दुष्करत्वेनार्थाद्देशप्राप्तावपि समविषमयोर्युगपद् दुर्ग्रहत्वादिति भावः । *प्रत्ययेति । 'युष्मद्येव मध्यमः' इत्यादीत्यर्थः । *एतदिति । एतेन विधिनियम इत्यस्याप्युक्तरीत्या गतिरुक्तप्रायेति बोध्यम् । उपसंहरन्नाह *एवं चेति । उक्तपक्षद्वयस्य युक्तत्वेचेत्यर्थः । एतच्छास्त्रीयपरिसंख्योदाहरणान्तरमाह *पतिरिति । आद्यपक्षेणाह *अवधारणेति । द्वितीयपक्षेणाह *पुनरिति । अर्थतः प्राप्त्याशयेनेदम् । सामान्यप्रापकप्रमाणं यथायथं रागः शास्त्रं च । द्वितीये आह *नान्यत्रेति । अत एव वृद्धाः नियमशास्त्राणां विधिमुखेन प्रवृत्तिः सामान्यशास्त्रसंकोचकता चेति । एतेन तेषां निषेधमुखेनापि प्रवृत्तिरिति प्राचोक्तमपास्तम् । पतिरित्यत्रैव विपरीतसंकोचवारणायापि सः । तस्य गतिस्तूक्तैव ।

ननु पञ्चेत्यत्र शशादिषु श्वादिषु च भक्षणस्य पक्षेण यौगपद्येन च प्राप्तेर्नियमपरिसंख्ययोर्मध्ये आद्ये शशाद्यभक्षणे दोषप्रसङ्गाच्छ्वादिभक्षणे च दोषाप्रसङ्गेन प्रायश्चित्तस्मृतिविरोधाच्च, परिसंख्यायां च द्वितीयदोषाभावे ऽपि आद्यदोषः सिद्धान्तमते तदव-

स्थ इति चेन्न । नियमपक्षे तत्र तात्पर्यमिति तथा, अत्र तु न तत्र तात्पर्यमिति भेदात् ।

अन्ययोगव्यवच्छेदाद्येवकारार्थ इत्यस्यापि स एवकारोपादानस्य स्फुटं फलमित्येवार्थ इति न कोऽपि दोष इति बोध्यम् । तदाह *इत्यन्यत्रेति । गुरुमञ्जूषादावित्यर्थः ।

इति धात्वर्थनिपातार्थनिर्णयः ।

इति मञ्जूषा-कुञ्चिका-कलासु द्वितीयं प्रकरणं समाप्तम् ।

सूचीपत्रम्

		रु. आ. पा.
१	शुक्लयजुर्वेद संहिता मूलम्	२—०—०
२	" " पदपाठ स्थूलाक्षर ...	३—०—०
३	" " मध्याक्षर ...	२—०—०
४	" उवटमहीधरभाष्य सहित ... (भाग १—२—३—४)	७—०—०
५	कात्यायनश्रौतसूत्र सभास्य संपूर्ण	३०—०—०
६	शतपथब्राह्मण काण्डः १ सभास्य	१५—०—०
७	" काण्डं ७ सभास्य	५—०—०
८	पारस्करगृहसुत्र ५ भास्य सहित	२५—०—०
९	" हरिहरभास्य सहित... ...	१—४—०
१०	शुक्लयजुः प्रातिसाख्य संपूर्ण सभास्य	६—०—०
११	शुक्लयजुः सर्वानुक्रम् सभास्य संपूर्ण	४—०—०
१२	मंत्रार्थदीपीका	२—०—०
१३	शुक्लयजुः वैदकाण्वसंहीता सायणाचार्य ... ... वीरचित भास्य सहित २० अध्यायपर्यन्त	६—०—०
१४	रीगवेद संहीता सभास्य	९०—०—०
१५	अथर्ववेदसंहीता सभास्य	४०—०—०
१६	सामवेद संहीता सभास्य	१०—०—०
१७	तैत्तिरिय संहिता सभास्य	४८-१०-०
१८	गोभिलगृहसुत्रसटीक	२—८—०
१९	तैत्तिरिय यारण्डक सभास्य	९—१—०
२०	ऐतरेय यारण्डक सभास्य	३—०—०
२१	ऐतरेय ब्राह्मण सभास्य	१०-१०-०
२२	तैत्तीरीय ब्राह्मण सभास्य	४—८—०
२३	दशोपनीषद सभास्य	२३—१—०
२४	तैत्तीरीयोपनीषदभास्यवार्तीक सटीक	२—२—०

☞ पत्रादिप्रेषणस्थानम्—हरिदासगुप्तः—
चौखम्बा संस्कृत पुस्तकालय—
बनारससिटी।

अथ मंजूषायां तिङर्थनिरूपणम्।

धातुप्रकृतिकातिङां कर्तृकर्मरूप आश्रयो ऽर्थः। तत्र कर्त्तरि व्यापाराश्रयः। कर्मणि फलाश्रयः। धात्वर्थमात्रानुवादकस्तु भावे तिङ्। "लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्यः" इतिसूत्रात्। चेन तत्र कर्त्तुरनुकर्षः। आश्रयत्वं चाखण्डं शक्यतावच्छेदकम्। तस्याश्रयनिरूपकसम्बन्धभेदाद्भेदे ऽप्याश्रयतात्वेनानुगमान्न शक्त्यानन्त्यम्। नचाश्रयः प्रथमान्तपदलब्धः। आश्रयत्वेनालाभात्।

वस्तुतः कर्तृत्वादिशक्तिमत्त्वेनैव स प्रत्ययार्थः।

सा शक्तिश्चाश्रयनिरूपकभेदे ऽपि एकैवेति "गत्यर्थलोटा" इति सूत्रे कैयटः।

तन्न। "सप्तमीपञ्चम्यौ कारकमध्ये" इति सूत्रतद्भाष्यतत्रत्यस्वग्रन्थविरोधात्। तस्मात्तद्भेदाद्भिन्नैव सा, कर्तृत्वत्वेन चानुगम इत्येव तत्त्वम्।

यत्तु कृत्याश्रयस्य कर्त्तृत्वेन तत्र शक्तौ शक्यतावच्छेदकगौरवात् कृतिरेव शक्या। नच "कर्त्तरि कृद्" इत्यतोऽनुवर्त्तमानस्य कर्तृपदस्य कृतिपरत्वे वैषम्यम्। शानजादौ सत्त्वभूतो भावोऽर्थः, भूयते इत्यादौ तिङन्ते ऽसत्त्वभूतः स इति वैषम्यस्य तवापि सत्त्वेनास्य वैषम्यस्यादोषत्वात्। कृतित्वं च जातिरूपं शक्यतावच्छेदकम्। पचति पाकं करोतीति-

धात्वर्थात्पृथग्विवक्षियमाणत्वेन तस्या धात्ववाच्य-त्वात्। तस्मात्तदतिरिक्तव्यापार एव धातुशक्यः। रथो गच्छति, जानाति, यतते इत्यादावाश्रयत्वे ल-क्षणा। वर्त्तमानत्वाद्यन्वयस्तु सर्वत्र धात्वर्थ एव। कर्माख्यातप्रत्ययस्याश्रयत्वे शक्तिः, फलं तु धात्वर्थ इत्याहुः।

तन्न। लक्ष्यतावच्छेदकत्वस्येव शक्यतावच्छेदक-त्वस्यापि गुरुणि स्वीकारे बाधकाभावात्। अन्यू-नानतिरिक्तवृत्तित्वरूपस्यावच्छेदकत्वस्य गुरुण्यपि सत्त्वात्। अवच्छेदकत्वस्यातिरिक्तपदार्थत्वे माना-भावात्। स्वरूपसम्बन्धस्तत्तत्स्वरूपमेवेति गुरुधर्मा-णामपि सत्त्वान्न किञ्चित्कल्प्यम्।

अस्तु वा सम्भवति लघौ गुरौ नावच्छेदकत्व-मिति, परन्तु यत्र लघुगुरुरूपाभ्यां बोधो निर्वि-वादस्तत्रैव लघुधर्मावच्छिन्ने शक्तिर्गुर्ववच्छिन्ने लक्ष-णेति युक्तम्। प्रकृते च प्रत्ययात्कृतित्वेन बोधः सविवादः धातुत एव तद्बोधात्।

किञ्चेदं गौरवं गुरुतरभारोद्वहनमिव शरीरस्य, चि-त्तस्य वा न खेदजनकम्, कर्तृपदादेस्तथाशक्तिग्रहेण तत्र तदननुभवात्। विशेष्यस्यानेकत्वेऽपि तदखेदव-च्छक्यतावच्छेदकानेकत्वेऽपि तदखेदात्। अतादृ-शस्य तु न दुष्टत्वं बीजाभावात्।

नच इत एवानुपपत्तेर्जातौ शक्तिः, तच्छक्तिज्ञा-नस्य जातिव्यक्त्युभयाविषयकज्ञानत्वं कार्यतावच्छे-दकमित्यङ्गीक्रियते इति न दोष इति वाच्यम्।

सकलव्यक्तीनामानन्त्येन कार्यतावच्छेदककोटौ निवेशासम्भवात् । एवञ्च गोव्यक्त्यन्तरबोधानापत्तिः । ईदृशकारणताज्ञानस्यावश्यकत्वात् । अन्यथा गोत्वेनाश्वादिबोधस्याप्यापत्तेरित्यग्रे वक्ष्यामः ॥ १ ॥

अथ कुञ्चिकायां तिङर्थनिरूपणम् ।

(कुं०टी०) धात्वर्थनिरूपणानन्तरं तिङर्थनिरूपणे सङ्गतिं दर्शयितुमाह *धातुप्रकृतिकेति । *कर्त्तरीति । तिङि सति इति शेषः । *तस्याश्रयेति । त्रयाणां द्वन्द्वः । *न शक्त्यानन्त्यमिति ।

यत्तु स्वरूपसम्बन्धविशेषरूपस्याश्रयत्वस्य शक्यतावच्छेदकत्वमिति । तन्न । अनन्तस्वरूपाणां सम्बन्धत्वे गौरवात् । आधाराधेयभावानापत्तेश्च । अत एवाभावानामधिकरणात्मकत्वमुक्तयुक्त्यैव तार्किका अपि निराचक्षते । अत एव जातिपक्षे सरूपसूत्रं प्रत्याख्यातं भाष्ये । भवन्मते आश्रयौ पाचकौ इत्यादौ जातिवाचकत्वाभावात्तदसङ्गतेः ।

कैयटोक्तिं निराकरोति *साशक्तिश्चेति । *स्वग्रन्थेति । तत्र हि क्रियाभेदेन शक्तिभेदात् कारकमध्यत्वमुक्तम् ।

*तद्भेदात्—आश्रयादिभेदात् । *सा—शक्तिः । *कृतिरेव शक्येति ।

नन्वेवं पाकगोचरनिवृत्त्याख्ययत्नकाले पचतीति प्रयोगापत्तिरिति चेत् ।

अत्राहुः—तस्य पाकानुकूलत्वाभावाददोष इति ।

तन्न । अनुकूलत्वस्य संसर्गतया वाच्यत्वाभावेन विषयताख्यसंसर्गमादायोक्तदोषध्रौव्यात् । तस्मात्प्रवृत्त्यभावातिरिक्तनिवृत्त्याख्ययत्नसत्त्वे मानाभाव इत्येव तत्त्वम् ।

स्यादेतत् । 'आत्मा पचति' इति प्रयोगापत्तिः । नच पाकानुकूलकृतिमानात्मेति योग्यताज्ञानस्य तत्र हेतुत्वकल्पनाददोष इति वाच्यम् । चैत्रत्वादिधर्मितावच्छेदकभेदेन कार्यकारणभावकल्पने गौरवात् । कृतिप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकतासंबन्धेन शाब्दबोधं प्रति तादृशयोग्यताज्ञानस्य हेतुतयां आत्मन्येतदापत्तेर्दुर्वारत्वादिति चेव ।

अत्र केचित्—अवच्छेदकतासम्बन्धेन शाब्दबोधं प्रति तादृशयोग्यताज्ञानं कारणम्, पचतीत्याद्यानुपूर्व्यास्तु पृथगेव हेतुत्वमिति वदन्ति ।

अत्रेदं चिन्त्यते—अवच्छेदकतासंबन्धेन तथोक्तौ 'चैत्रः स्वर्गं गतः' इत्यादावगतिः । किञ्च 'आत्मा पचति' इति वाक्यस्याव्यावर्त्तकतया न प्रयोगप्रसङ्गः । अत एव 'ईश्वरः पचति' इत्यपि न प्रयोगः, 'कार्यमात्रमीश्वरः करोति' इति च सिद्धम्।

*जातिरूपमिति । कार्यमात्रं प्रति कृतेः कारणतया कारणतावच्छेदकत्वादिति भावः ।

इदं तु न युक्तम् । प्रागभावे ऽपि ध्वंसप्रतियोगित्वरूपकार्यत्वसत्त्वेन तत्र कृतिजन्यत्वाभावेन व्यभिचारात् । ध्वंसस्य कृतिजन्यत्वास्वीकारेण तत्र व्यभिचाराच्च ।

किञ्च संयोगजनकतावच्छेदकक्रियात्वजातेः शक्यतावच्छेदकत्वमन्यत्र तु लक्षणेत्यपि विनिगमनाविरहादस्तु ।

वस्तुतः सर्वाख्यातशक्यतावच्छेदकतयाऽऽश्रयत्वं जातिः । कारणतावच्छेदकतयेत्यादितार्किकपरिभाषायां लाघवस्यैव बी-

जत्वात् । उत्पादादिव्यवहारस्तु निरूपकत्वाद्युत्पत्त्यैव ।

*तस्याः—कृतेः । *सर्वत्रेति । जानात्यादावित्यर्थः । पचतीत्यत्र तु यत्ने एव । यत्नविगमे अग्निसंयोगादिरूपव्यापार-सत्त्वेऽपि 'न पचति' इति प्रयोगात् । नन्ववच्छेदकत्वं स्वरूप-सम्बन्धविशेषस्तत्राह *तत्तत्स्वरूपमेवेति । *नाकिञ्चित्कल्प्य-मिति । नातिरिक्तं कल्प्यमित्यर्थः । *किञ्चेदं गौरवमिति ।

अयं भावः—गौरवस्य कथं दूषकत्वं यावद्व्यक्तिज्ञानासम्भवो वा शक्यतावच्छेदकाननुगमो वा । व्यापारव्यापारत्वयोरुभयो-रप्यननुगतत्वेन धातोरपि शक्त्यनापत्तेः । *कर्त्तृपदादेरिति । भवन्मते कर्त्तृपदस्यापि कृत्याश्रये शक्तिर्न स्याद् गौरवादिति भावः । *अतादृशस्य—खेदाजनकस्य । *इत एवेति । व्यक्त्या-नेकत्वदोषादेवेत्यर्थः । ननु माऽस्तु सकलव्यक्तीनां निवेश इत्यत आह *एवं चेति । *अन्यथा—व्यक्तीनामनिवेशे ॥ १ ॥

अथ कलायां तिङर्थनिरूपणम् ।

(क० टी०) अथ तिङर्थं निरूपयन्ससंगतिकं सिद्धान्तार्थ-माह *धात्विति । *तत्र—तयोर्मध्ये । इदमपि प्रायिकमित्याह *धात्वर्थेति । भावे तङिति पाठः । सर्वत्र मानमाह *लः कर्मणिचे-ति । तत्रत्यन्यूनतां निराचष्टे *चेनेति । "कर्त्तरि कृत्" इत्यतः । तत्र फलव्यापारयोर्धातुलभ्यत्वादनन्यलभ्यस्य शब्दार्थत्वादाश्रय-मात्रं तदर्थ इति आश्रयत्वमेव शक्यतावच्छेदकमिति, कर्त्ता ना-ख्यातार्थः, कृतिमतो व्यापारवतो वा कर्त्तृत्वे तत्तद्व्यक्तावनन्त-कृत्यादौ शक्यतावच्छेदकत्वे गौरवादिति नैयायिकाद्युक्तदूषणा-नवकाश इत्याह *आश्रयत्वं चेति । तस्यापि सखण्डत्वे गौ-

रवतादवस्थ्यादाह *अखण्डमिति। उपाधिरूपं, जातिरूपं वेत्यर्थः। द्वितीयातृतीयासप्तमीनां पर्यायतापत्तिवारणायावश्यकमाह *तस्येति । आश्रयः, कर्त्रादिः । निरूपको-व्यापारादिः । सम्बन्धः-साक्षात्परंपरासाधारणः । *शक्त्यानन्त्यम्-शक्यतावच्छेदकानन्त्यप्रयुक्तम् । फलव्यापारवत्त्राप्यन्यलभ्यत्वान्न शक्तिरित्याह *नचाश्रय इति । *पदेति-तेनैव । इदमपि दीक्षितभूषणादिरीत्योक्तमिति सूचयन् सिद्धान्तमाह *वस्तुतइति । कर्त्रादिपदात्तेनैव रूपेण बोधादाह *कर्तृत्वादीति । एवेनोक्तव्यवच्छेदः। तस्य तदप्रवृत्तिनिमित्तत्वात् । *सः-तदाश्रयः । एतावदेव वैलक्षण्यमन्यत्प्राग्वदेवेति सूचयन्नाह *सेति । *चो ऽप्यर्थे । अत्र सम्बन्धभेदासम्भवात्तत्यागः । जीर्णतदुक्तिं खण्डयति *यत्त्विति । *शक्यतेति । तदानन्त्यप्रयुक्तशक्त्यानन्त्यजगौरवादित्यर्थः। *ज्ञानजादाविति । आस्यमाने शय्यमाने गत इत्यादावित्यर्थः। अत्र पक्षे न तदानन्त्यप्रयुक्तं गौरवमित्याह *कृतित्वश्चेति । नन्वेवमपि तस्या धातुलभ्यत्वेनान्यलभ्यत्वात्कथं तत्र शक्तिरत आह *पचतीति । *तस्याः-कृतेः । उभयान्वयीदम् । नच घञादिसमभिव्याहृतधातोः फले एव शक्तिरिति वाच्यम् । 'ग्रामो गमनवान्' इति प्रतीत्यापत्तेः। 'काष्ठैः पाकः' इत्यादौ कारकान्वयानापत्तेश्च । तव भावनायां कारकान्वयनियमात् । तद् ध्वनयन्नाह *तस्मादिति । कृत्यन्य इत्यर्थः । एवेन कृतिफलव्यवच्छेदः । ननु 'रथो गच्छति' इत्यादौ कृतेर्बाधाद्धात्वर्थानुकूलव्यापार एवाख्यातार्थो वाच्यो ऽत आह *रथइति । आदिना करोति, द्वेष्टि, निद्रातीत्यादि । एवं 'घटो नश्यति' इत्यादौ प्रतियोगित्वे लक्षणेत्यपि बोध्यम् । नन्वेवमपि एकप्रत्ययोपात्तत्वात्कृतायेव कालान्वयापत्तिरत आह *वर्तमानेति । *सर्वत्र-आख्यातसामान्ये । एवेन कृत्यादिव्यवच्छेदवदाश्रयत्वव्यवच्छेदो ऽपि। ज्ञानाद्यसत्त्वे ऽपि स्वरूपसम्बन्धविशेषरूपस्यातिरिक्तस्य वा ऽऽश्रयत्वस्य सत्त्वेन जानातीत्यादिप्रयोगापत्तेः । ज्ञानादिविशिष्टे आश्रयत्वादौ तदन्वये तु विशेषणे ज्ञानादावपि तदन्वयस्यावश्यकत्वेन तस्यैव स्वीकारौचित्यादिति भावः । नन्वेवं कर्माख्याते ऽपि तस्यास्तत्त्वापत्तिरत आह *कर्मेति । आख्यातशब्दस्य "आख्यातमा-

ख्यातेन" इत्यादौ प्रत्ययान्ते प्रसिद्धेराह *प्रत्ययेति । एवंच कृति-व्यवच्छेदः । फलस्यान्यलभ्यत्वमाह *फलंत्विति । व्यापारावच्छिन्नमित्यर्थः । एवं व्यापारो ऽपि फलावच्छिन्नो ग्राह्य इति बोध्यम् । ननु बाधकाभावे ऽपि सम्भव एव नात आह *अन्यूनेति । नन्वतिरिक्तं तत् तत्र शक्यतावच्छेदकं तद् व्यावृत्तमेव स्वीक्रियते ऽत आह *अवच्छेदेति । स्वरूपसम्बन्धविशेष एवावच्छेदकत्वं नातिरिक्तम्, नापि तद्रूपमिति मते ऽप्याह *स्वरूपेति । ननु गुरुधर्मस्यावच्छेदकत्वमेव नेति न ममाभिमतं किन्त्वन्यथेत्याह *अस्तुवेति । अन्यत्रेति शेषः । यथा घटत्वादेरेत्रावच्छेदकत्वं न कम्बुग्रीवादिमत्त्वादेः, प्रकृते तस्यापि न विषय इत्याह *परंत्विति । *गुर्विति । गुरुधर्मेत्यर्थः । *प्रत्ययात्–आख्यातप्रत्ययात् । *तद्बोधात्—कृतित्वेन कृतिबोधात् । कष्टं कर्मेति न्यायादिना स्वतस्तत्राप्रवृत्तेराह *भारोद्वहनमिति । शरीरे स्वारसिकखेदाभावादाह *चित्तस्येति । दृष्टान्ततयाऽऽह *कर्त्तृपदेति । *तथा–कर्त्तृत्वादिना विशिष्टे । *तत्रेति । अन्तःकरणे । *तदननुभवात्–दुःखानुभवाभावादित्यर्थः । ननु शक्यतावच्छेदकानेकत्वप्रयुक्तः कुतो न खेदो ऽत आह *विशेष्यस्येति । ननु तदजनकत्वे ऽपि दुष्टत्वमास्तामत आह *तादृशेति । चित्तखेदाजनकस्येत्यर्थः । ननु दृष्टान्ते ऽपि तत्प्रयुक्तखेदसत्त्वेन तदसङ्गतिरेवेति न तेनात्र तदभावसिद्धिरिति तत्प्रयुक्तखेदादेव दुष्टत्वमित्याह *नचेतएवेति । विशेष्यानेकत्वप्रयुक्तखेदादेवेत्यर्थः । नन्वेवं शक्तिग्रहादेः समानविषयकत्वात्ततो व्यक्तिबोधो न स्याद्, अन्यथा व्यक्त्यन्तरबोधो ऽपि स्यादत आह *तच्छक्तीति । *न दोषः—न व्यक्त्यन्तरबोधापत्तिः । किं तत्र सकलव्यक्तीनां निवेश उत कस्याश्चिदेव ? । तत्र नाद्य इत्याह *सकलेति । अन्त्ये आह *एवं चेति । कस्याश्चिद् बुद्धिस्थाया निवेशो चेत्यर्थः । *ईदृशेति । बुद्धिस्थव्यक्तिविशेषजात्युभयविषयकज्ञाननिष्ठकार्यतानिरूपितशक्तिज्ञाननिष्ठकारणताज्ञानेत्यर्थः । *अन्यथा–तदभावेऽपि सामान्यकारणताज्ञानमात्रेण बोधाङ्गीकारे । *अग्रे–प्रातिपदिकार्थनिरूपणावसरे ॥ १ ॥

विवरणे धातोः पृथग्विवरणं तु तवाख्यातप्रत्यया-

र्थसङ्ख्याकालकृतीनां मध्ये कृतेः कृधातुना सङ्ख्यादेस्तदुत्तरतिङा विवरणवत् धात्वर्थकृतेरप्युपपन्नमिति न तत्प्रत्ययार्थत्वसाधकम् । प्रत्युत प्रकृतिभूतकृञा विवरणात् पचतीत्यत्रापि तस्याः प्रकृत्यर्थत्वमेव युक्तम् । तथा विवरणं तु सति सम्भवे सर्वत्र तस्याः प्रकृतिवाच्यतां बोधयितुम् ।

किञ्च कृञ् व्यापारसामान्यार्थ एव न यत्नार्थः। वातरोगादिना कम्पमाने 'नाहं स्पन्दं करोमि' इति व्यवहारस्तु व्यापारमध्ये कृतेरपि प्रवेशात्तदभावेन समुदायाभावतात्पर्यकः । 'काष्ठानि पाकं कुर्वन्ति' इत्यादौ तद्राहित्यव्यापारस्यैवात्र तस्या एव धात्वर्थत्वाद्वा । एवमेव 'अङ्कुरो न कृतो, बीजादिना कृतः' इत्याद्युपपत्तिः ।

अत एव "कथं ज्ञायते क्रियावचनाः पचादयः इति यदेषां करोतिना सामानाधिकरण्यं किं करोति पचति" इति भूवादिसूत्रे भाष्ये उक्तम् ।

अनेन विवरणमपि धातोरेवेति, कृञ् व्यापारसामान्यवाचीति च स्पष्टमेवोक्तम् ।

नच तवाख्यातार्थाश्रयबोधं प्रति प्रथमान्तपदजन्यबोधो हेतुः, तदर्थसङ्ख्याप्रकारकबोधे तदर्थाश्रयज्ञानं हेतुः, तदर्थकालप्रकारकबोधे धातुजज्ञानं हेतुरिति कार्यकारणभावत्रयम्; मम तु कालेष्टसाधनत्वाद्यतिरिक्ताख्यातार्थबोधे प्रथमान्तपदजन्यं ज्ञानं हेतुरिति सङ्ख्याभावनयोरेक इति वाच्यम् । आख्यातत्वाद्यज्ञानत ईदृशकार्यकारणभावग्रहासम्भवात् ।

किञ्चाख्यातेन क्वचित्कृतेः क्वचिदाश्रयत्वस्य बोधः। कृतेः क्वचिद्धातुना क्वचित्प्रत्ययेन बोध इत्यर्थस्य पर्यवसितत्वेन तव मते ऽनेकक्लिष्टकार्यकारणभावापत्तेः । तत्तद्व्युत्पत्त्यनुसारेण तथा तथा बोधस्य तेषां तेषां जायमानत्वेन तथा तथा कार्यकारणभावानां सर्वेषामावश्यकत्वेन तल्लाघवगौरवविचारस्यायुक्तत्वाच्च ।

किञ्च कृतौ शक्तिः, 'वृक्षो वर्धते' 'रथो गच्छति' इत्यादावाश्रयत्वे लक्षणेत्ययुक्तम् । वृद्धिगमननिरूपिताश्रयत्वेन वृक्षरथनिष्ठेन कृतेः सम्बन्धाभावात् । यथाकथञ्चित्परम्परासम्बन्धस्योपपादने ऽपि तज्ज्ञानपूर्वकं बोधस्याननुभवात् । परम्परासम्बन्धस्य लक्षणानियामकत्वाभावाच्च ।

अत एव काव्यप्रकाशकृता प्रयोजने न लक्षणा सम्बन्धाभावादित्युक्तम् । अर्थनिर्देशवैयर्थ्यापत्त्या ऽव्ययानुशासनादिवैयर्थ्यापत्त्या च विभक्तौ लक्षणानौचित्याच्च। अर्थनिर्देशस्यान्यार्थे ऽसाधुत्वबोधनफलकत्वेन लक्षणयाऽन्यार्थे ऽन्यशब्दमात्रस्यासाधुत्वाच्च ।

किञ्च "युष्मद्युपपदे" इतिसूत्रोक्तस्य ऋष्यनुभवसिद्धसामानाधिकरण्यस्य त्वन्मते ऽनुपपत्तिः । तिङर्थाभिन्नत्वं हि तिङ्सामानाधिकरण्यम् । तिङर्थसङ्ख्यान्वयिवाचकत्वादेर्यौगिकसामानाधिकरण्यशब्दावाच्यत्वात् ॥ २ ॥

(कुं०टी०) *तवेति । यथा तव मते आख्यातार्थविशेषस्य

कृञा विवरणं तथाऽस्मन्मते धात्वर्थविशेषस्येत्यर्थः । रथो ग- च्छतीत्यादौ कृतेरबोधात् । *व्यापारसामान्यार्थ एवेति । रथो गमनं करोतीति प्रयोगात् । *समुदायाभावेति । कृतिपर्यन्तस्य व्यापारस्याभावात् तथा प्रयोग इत्यर्थः । *काष्ठानीति । अत्र यथा यत्नभिन्नो व्यापारो ऽर्थः, तथा 'स्पन्दङ्करोमि' इत्यत्र यत्न एवार्थ इत्यर्थः । *एवमेवेति । व्यापारसामान्यार्थत्वादेवेत्यर्थः ।

*आख्यातार्थाश्रयेति । कर्मधारयः । *कालेष्टेति । लिङ- र्थस्येष्टसाधनत्वस्य धात्वर्थे ऽन्वयादतिरिक्तेति ।

*अयुक्तमिति । शक्यसम्बन्धाभावेन लक्षणाया अयु- क्तत्वात् ॥ २ ॥

(क० टी०) एवं गौरवाख्यमाद्यदोषं संखण्ड्य कृतेर्धात्वर्थत्वे उक्तरूपविवरणविरोधरूपं द्वितीयदोषं खण्डयति *विवरणे इति । *धातोः—तदर्थात् । कृतेस्तदर्थत्वस्य नेष्टत्वेनानभ्यर्हितत्वं सूचयन्ना- ह *संख्येति । किञ्च त्वया साधकत्वे उपन्यस्तं बाधकत्वे एव पर्यवस्यतीति वैपरीत्यमेवेत्याह *प्रत्युतेति । नन्वेवं तथा विवरणमफलमेव । किञ्च धात्वन्तरेणापि विवरणापत्तिर्मम तु सफ- लत्वमुक्तरीत्या स्पष्टमेव । अन्यस्यातदर्थकत्वेनायोग्यत्वेन च नान्य- था विवरणमत आह *तथेति । तदर्थककृञेत्यर्थः । द्वितीयदोषस्तू- क्तरीत्यैव नेति भावः । इदमपि सर्वमभ्युपेत्य, वस्तुतस्तदेव नेत्या- ह *किञ्चेति । इदं धात्वर्थनिरूपणे प्रतिपादितम् । अत्र सिद्धान्ते परोक्तदोषमुद्धरति *वातेति । *तदभावेति । कृत्यभावेत्यर्थः । एव- मग्रेऽपि । विशेषणाद्यभावप्रयुक्तविशिष्टाभावन्यायेनेति भावः । एवञ्च कम्पसत्त्वे ऽपि न दोष इति तात्पर्यम् । तत्र तात्पर्ये वि- वादे आह *काष्ठानीति । धातूनामनेकार्थत्वेन लक्षणानुपयो- गादाह *धात्वर्थत्वाद्वेति । व्यवहारेऽस्यान्वयः । इदं तवापि स्थलविशेषे आवश्यकमित्याह *एवमेवेति । तदर्थकव्यापारविशे- षार्थकत्वेनेत्यर्थः । बीजेत्युभयान्वयि । उभयत्र भाष्यसंमतिमाह *अत एवेति । "क्रियावचनो धातुः" इति लक्षणमुपक्रम्ये-

दमुक्तम् । तत्र उत्तरमाह *यदिति । यत इत्यर्थः । अत एवे-त्यस्यार्थं स्पष्टयति *अनेनेति । भाष्येणेत्यर्थः ।

नव्यनैयायिकोक्तिं खण्डयितुमाह *नचेति । प्रकारतासंबन्धेनेति शेषः । आख्यातार्थाश्रयबोधं प्रतीति पाठः । तद्विशेष्यकबोधं प्रतीत्यर्थः । तत्प्रकारकबोधमित्यपपाठः । दीक्षितभूषणादिमतेनाह *तदर्थेति । आख्यातार्थेत्यर्थः । विशेष्यतासंबन्धेनेत्यादिः । एवमग्रेऽपि । आत्मनिष्ठप्रत्यासत्तेः सङ्ग्रहायात्र संबन्धविशेषानिवेशो बोध्यः । कालादेर्धात्वर्थेऽन्वयादाह *कालेष्टेति । आदिना कृतिसाध्यत्वं विशेष्यतासंबन्धेनेति भावः । अयं भावः जीर्णनैयायिकमते भावनाया इतराविशेषणीभूतप्रथमान्तपदोपस्थाप्ये एवान्वयः, तथैवाकाङ्क्षितत्वात् । संख्याभावनयोः समानपदोपात्तत्वेनैकान्वयित्वस्यौचित्येन भावनान्वयिन्येव संख्यान्वय इति । तत्र भावनान्वयिनि संख्यान्वय इत्ययुक्तम् । न पचतीत्यत्र भावनानन्वयिन्येव कर्त्तरि तदन्वयेन व्यभिचारात् । विशेष्यतया आख्यातजन्यसंख्याप्रकारकबोधं प्रति तेनैव सम्बन्धेन भावनाप्रकारकबोधसामग्रीत्वेन हेतुत्वपर्यवसानेन गौरवाच्च । समानपदोपात्तान्वयित्वमपेक्ष्य समानपदोपात्तत्वस्यैव लाघवेन संख्यान्वयनियामकत्वौचित्याच्च । भावनान्वयनियामकस्यैव तद्धेतोरिति विशेष्यतासम्बन्धेनाख्यातार्थसंख्याप्रकारकबोधं प्रति इतराविशेषणकप्रथमान्तपदजन्योपस्थितिर्विषयतया हेतुरिति लघुभूतः कार्यकारणभावः फलित इति । नारायण इव नरो हन्ति, चन्द्र इव मुखं दृश्यते इत्यादौ नारायणचन्द्रादौ संख्यान्वयवारणाय–इतराविशेषणेति । चैत्रेण सुप्यते इत्यादौ चैत्रनिष्ठः स्वाप इत्यादिबोधविशेष्यस्वापादौ तद्वारणाय प्रथमान्तेति । अत एव भाष्यकारे प्रथमान्तपदजन्योपस्थित्यभावादनन्वितैव संख्या । अत एव तत्रौत्सर्गिकमेकवचनमेव ।

तन्नव्याः—संख्याभिधानानभिधानाभ्यामप्युक्तानुक्तविभागे संख्यायाः कर्त्तृकर्मसाधारण्येनान्वये बाधकाभावेन कर्मादावपि द्वितीयाद्यनापत्तेः, अत एकपदोपात्तत्वेनाख्यातार्थकर्त्तृत्वाद्याश्रय एव तदाश्रय इति कर्त्तृत्वाद्याश्रयरूपे भावनाविशेष्ये संख्यान्वयनियमस्वीकारः । भावनायास्तत्रैवान्वयः । तत्र भावनापदेन च संख्या-

कालातिरिक्त आख्यातबोध्यो गृह्यते । तेन जानात्यादीनां संग्रहः ।

यत्तु घटो नित्य इत्यादितो ऽबोधादितरविशेषणत्वेनोप-स्थितेः शाब्दमात्रे प्रतिबन्धकत्वादत्र विशिष्य तदनिवेशे ऽपि क्षत्यभाव इति ।

तन्न ।

नारायण इवेत्यत्र इतरविशेषणत्वेनोपस्थित्यभावात् ।

वस्तुतो यथा नारायणो हन्ति तथा नरो हन्तीति बोधादुभय-त्रापि संख्यान्वयोऽस्त्येवेति व्यर्थमेव तत् । संख्याभेदे तु दुष्टोपमैव उपमानोपमेयभावाप्रतीतेः तत्रैव संख्यान्वय इति । एतद् ध्वन-यितुमेव "लः कर्मणि" "शेषात्कर्त्तरि" इत्यादिसूत्रेषु धर्मिनिर्देशः ।

एवं हि वाक्यार्थः—लकाराः कर्तृत्वे कर्मत्वे च भवन्ति तत्स्थाने तदाश्रयगतसंख्यायामेकवचनं तिबादिकमिति ।

एवं च कालेष्टसाधनत्वाद्यतिरिक्ताख्यातार्थबोधे प्रथमान्तप-दजन्योपस्थितिर्हेतुरिति कार्यकारणभावः फलितः । एवं च 'न प-चति' इत्यत्र भावनानन्वयिन्येव कर्त्तरि तदन्वयेऽपि न दोषः। भाव-ना हि तत्र नञर्थान्वयिनी । चैत्राः पचतीति तु न, भिन्नसंख्याव-रुद्धे प्रथमान्तार्थे एकत्वान्वयासम्भवात् । आख्यातोपात्तसं-ख्याऽन्वये तद्विरुद्धसंख्याराहित्येनोपस्थितेस्तन्त्रत्वात् । चैत्रो मैत्रश्च गच्छत इत्यत्रैकत्वद्वयस्य द्वित्वेनाविरोधान्न दोष इति ततो ऽपि तन्नव्या इति ।

उभयमतसाधारणदोषमाह सिद्धान्ती *आख्यातत्वेति । बोधस्तु तस्यापीति भावः । भावनांशेऽभ्युपेत्याप्याह *किञ्चे-ति । *क्वचित्—पचतीत्यादौ । *क्वचित्—रथो गच्छतीत्या-दौ । *क्वचित्—तत्कृञादौ । विशिष्य तत्तन्निवेशादाह *क्लि-ष्टेति । तत्र दोषान्तरमाह *तत्तादिति । एवं द्वितीयदोषं संख-पय्य तन्मतोपपादिकां युक्तिं खण्डयति *किञ्चेति । *यथा-कथञ्चिदिति । पुरुषद्वारेत्यर्थः । *अननुभवादिति । तथा च ना-त्र तस्य लक्षणात्वमिति भावः । लक्षणाप्रकरणोक्तं मूले कुठा-रमेवाह *परम्परेति । *अत एवेति । व्यञ्जनाप्रतिपादनार्थमिति भावः । सुब्विभक्तौ न लक्षणेति तदीयसिद्धान्ते न्यूनतां ध्वन-यन्मूलसाम्येनाह *अर्थेति । स्वद्रीत्या लक्षणया सर्वत्र साधुत्वस्येष्ट-

त्वादिति भावः । आदिना-बहुलग्रहणादि । *विभक्तौ-तत्सामान्येन तु सुब्विभक्तावेव । अयमेव हि सिद्धान्तः । न केवलं विभक्तित्वावच्छिन्ने एवेदं किन्तु प्रकृत्यादावपीत्याह *अर्थेति । मात्रं कार्त्स्न्ये । एवं तद्युक्तिजातं सङ्खण्ड्य कृतिर्वाच्येति तत्सर्वसिद्धान्तं खण्डयति *किञ्चेति । *तिङर्थाभिन्नत्वम्-तिङर्थाभिन्नार्थत्वम् । *हि-यतः । सामानाधिकरण्येनान्वय इत्यादौ तथा प्रसिद्धेर्न रूढिरित्याह *यौगिकेति ॥ २ ॥

यत्तु पचतीत्येतावन्मात्रोक्तावपि कर्तर्येकत्वसंशयानुत्पत्त्या तत्र लक्षणावश्यकत्वेन लक्षितेन सामानाधिकरण्यमिति ।

तन्न । शक्तेरेवोचितत्वात् । अन्यथा विशिष्टशक्त्युच्छेदः । कृतिमात्रबोधस्य क्वाप्यभावाच्च ।

किञ्च 'एकः पचति' इतिवद् 'अनेकः पचति' इत्यस्यापि सत्त्वेन पचतीत्येतावन्मात्रोक्तौ तत्संशयस्येष्टत्वात् ।

किञ्च युष्मदस्मच्छेषरूपकर्तृकर्मणोस्तिङर्थसङ्ख्यान्वयिनोर्योग एव प्रथमादीनां तन्मते साधुत्वेन तत्र सङ्ख्यान्वयेनैव तत्सन्देहानुत्पत्तेः । अत एव पचतीत्येतावन्मात्रोक्तौ 'कः कीदृशः' ? इति प्रश्ने 'देवदत्तः घनश्यामः' इत्युत्तरं च स्वरसतः सङ्गच्छते ।

किञ्च । पच, अजघाः, अचकादित्यादौ प्रत्ययस्य लोपेन तत्र यत्नकालसङ्ख्यानां धातुवाच्यत्वावश्यकत्वेन प्रत्ययशक्तिकल्पने गौरवम् । प्रत्ययद्योत्यत्वे तु यत्नस्य विशेषणतापत्तिः ।

किञ्च तव अभिधानानभिधानव्यवस्थानुपपत्तिः । सङ्ख्यानभिधाने इत्यर्थे चैत्रः पक्तेत्यादौ तृतीयाप-

त्तेः । नच कृतामपि सङ्ख्या वाच्या । अनुशासनाभावेऽपि स्वभावात्तद्वाचकत्वाङ्गीकारे "कर्तरि कृत्"इत्यादेर्वैयर्थ्यम् । स्वभावेनैव तद्वाचकत्वस्यापि सम्भवात् । अर्थबोधकानुशासनानां नियमार्थत्वेन तस्यासाधुत्वापत्तेश्च । प्रत्ययशक्तिग्राहकतायाः, क्वचित् प्रकृतिशक्तिग्राहकतायाश्च व्याकरणमात्रे सत्त्वाच्च । शक्तिग्रहं व्याकरणोपेत्यादिना वृद्धोक्तशक्तिग्राहकेष्वत्र कस्यापि सम्भवाभावाच्चेति यत्किञ्चिदेतत् ।

सङ्ख्याकर्त्राद्यन्यतरानभिधाने इत्यर्थे गौरवं दुर्ज्ञेयत्वं च । तद्भिन्नभिन्नस्यैवान्यतररूपत्वात् ।

किञ्च तिङ्विधानुपस्थितस्य "द्व्येकयोः" इत्यस्य किं लकारार्थस्यैकत्वादावित्यर्थः, उत तिङुपात्तभावनान्वयिगतैकत्वादाविति ? ।

आद्ये सिद्धं न इष्टम् । अन्त्ये एतद्विधेयतिङां तदर्थानां चैतद्वाक्ये उद्देश्यत्वानुपपत्तिः । अस्मदादीन्प्रति अस्यैव व्याकरणस्य तदर्थशक्तिग्राहकत्वात् ।

ननु तिङ्वाच्यकारकवाचिनीति त्वदीयानां व्याख्याने ऽपि कथं तस्योद्देश्यकोटौ निवेशः । सर्वैकवाक्यतया तिबादिसूत्रस्य विधायकत्वमिति सिद्धान्ते मानान्तरेणालाभात् ।

नच तिङ्पदेन स्वस्थानी लकारो लक्ष्यते लकारवाच्यकारकवाचिनीत्यर्थ इति न दोष इतिवाच्यम् ।

परमत्वं पचसि, त्वत्कल्पः पचसीत्याद्यसिद्ध्यापत्तेः । अत्र हि त्वत्कल्पशब्दस्य तद्वाचकत्वे ऽपि यु-

ष्मच्छब्दस्य तत्त्वाभावात् । युष्मदस्मदिति विशिष्ट-रूपपरिग्रहादस्य च शब्दान्तरत्वादिति कैयटोक्तेश्च ।

नच युष्मदीत्येतत्सौत्र्या लक्षणया युष्मद्वतीत्ये-तदर्थकमिति वाच्यम् । अतित्वं भवतीत्यत्र म-ध्यमापत्तेः । स्पष्टश्चेदं भाष्ये इति चेन्न ।

"युष्मदि साधने इत्येवं भविष्यति" इति भाष्ये एव समाधानात् । युष्मदर्थेन यत्र लान्तस्य सामा-नाधिकरण्यं तत्र मध्यम इति सूत्रार्थेन तल्लाभ इति कैयटः । एवञ्च लवाच्यसाधनसमानाधिकरणयु-ष्मदर्थप्रतिपादकशब्दे उपपदे मध्यम इति सूत्रा-र्थः । सामानाधिकरण्यञ्च तदर्थप्रवृत्तिनिमित्तयोर्बो-ध्यम् ॥ ३ ॥

(कुं०टी०) *विशिष्टशक्त्युच्छेदइति । लक्षणयैव विशेष्य-बोधात् । *इत्यस्यापि सत्त्वेनेति । पचतीत्युक्ते एकः अनेकः इत्युभयोः सम्भवादित्यर्थः । *कः कीदृश इति । कर्तृविषयक-प्रश्नस्यानुभवसिद्धत्वात्कर्तुर्वाच्यत्वमित्यर्थः ।

*व्याकरणमात्रे इति । व्याकरणे एवेत्यर्थः ।

*अन्यतरानभिधाने इति । अन्यतरस्याप्यभिधानाभावे इत्यर्थः । उद्देश्यत्वासम्भवमुपपादयति *सर्वैकवाक्यतयेति । *युष्मदिसाधने इति । युष्मदर्थे आख्यातार्थसाधने इत्यर्थः । *बोध्यमिति ।

यत्तु आख्यातस्य कर्तरि शक्तौ पाकानुकूलकृत्याश्रयत्व-प्रकारकगुरुयोग्यताज्ञानस्य कारणत्वकल्पने गौरवमिति ।

तन्न । तादृशसामग्रीकाले कृतिसंबन्धाभाववानाश्रय इति

प्रत्यक्षवारणाय प्रतिबन्धकत्वकल्पने गौरवात् । अत एव कारणीभूतज्ञानविषयस्य शरीरगौरवमेव लाघवसंवादकमिति तार्किकाः ॥ ३ ॥

तन्नव्योक्तिं खण्डयति *यत्त्विति । *पचतीति । किंकरोतीति प्रश्ने इत्यादिः । मात्रपदेन प्रथमान्तपदव्यवच्छेदः । अपिना तत्सहिततत्समुच्चयः । *अनुत्पत्त्या—तददर्शनेन । *नत्र—केवलस्थले । कर्त्तरि आख्यातस्येति शेषः । सर्वत्राह *लक्षितेनेति । अनुपपत्तिप्रतिसन्धानं विनाऽपि बोधादाह *शक्तेरेवेति । *अन्यथा—स्वारसिकतदभावे ऽपि तदङ्गीकारे । तत एवाह *कृतीति । एवं च तत्रशक्तिकल्पनं मुधैवेति भावः । एतद्दोषाभावाय तन्मात्रोक्तौ तन्मात्रबोधाङ्गीकारे तु मूले एव कुठार इत्याह *किञ्चेक इति । इदमप्यभ्युपेत्य । वस्तुतस्तावन्मात्रोक्तावपि अन्यथा स नैवेति न ततस्तत्सिद्धिरिति तथा दुर्वचमेवेत्याह *किञ्चेति । सौत्रक्रमेणाह *युष्मदिति । *योगएवेति । प्रयोगाभावेऽपीति भावः । *तन्मते—पाणिन्यादिमते । *तत्र—कर्त्रादौ । इदं द्रढयति *अत एवेति । उक्तरीत्या तत्सन्देहाभावात्सामान्यज्ञानस्य सत्त्वाच्चैवेत्यर्थः । *क इति । विशेषविषयकः प्रश्नः । *कीदृशइति । स्वरूपविषयक इत्याह *देवेति । त्वन्मते द्वयोः संख्यापरतया तथा सामान्यज्ञानपरतया च योजने क्लेशादाह *स्वरसत इति । तत्र सिद्धान्ते दोषान्तरमाह *किञ्च पचेति । अनतिप्रसङ्गायाह *आवश्यकत्वेनेति । लुप्तस्मरणाद्बोध इत्यस्य प्राक् निरस्तत्वादिति भावः । *तत्र—श्रूयमाणस्थले यत्ते । ननु न तत्र मया तस्य शक्तिः कल्प्यते किन्तु तस्य द्योतकत्वमात्रं स्वीक्रियते इति नायं दोषोऽत आह *प्रत्ययेति । तत्र दोषान्तरमाह *किञ्चेति । कर्त्तरि तिङि तव मते कृतेः सर्वत्राभिधानं न कर्त्तुरिति तदन्यतरतदाश्रयणं दुर्वचमिति भावः । अत एवाह *संक्ष्येति । तन्नव्योक्तिं खण्डयति *नचेति । *अनुशासनेति । यत इत्यादिः । शङ्काशयमाह *स्वभावादिति । कृतः कर्तृवाचकत्वेत्यर्थः । ननु "नासूया" इति भाष्यनिरस्तमिदम् अत आह *अर्थेति । *तस्यकृतः । तत्रेति शेषः । ननु तेषमेव प्रकृते ऽभावोऽत आह

*प्रत्ययेति । *क्वचित्-संख्याशब्दस्थले । मात्रं कात्स्न्यें । नन्वत्र व्याकरणातिरिक्तं शक्तिग्राहकमत आह *शक्तिग्रहमिति । उक्तदोषाभावायाह *संख्याकर्त्रेति । आदिना कर्म । एतद्दोषाभावाय क्वचित्संख्यानभिधाने, क्वचित्कर्त्राद्यनभिधाने इत्यर्थे तु आवृत्तिलक्षणवाक्यभेदापत्तिरिति बोध्यम् । गौरवाद्यभ्युपेत्याप्याह *किञ्चेति । *इत्यस्य-इत्यादेः । लस्येत्यधिकारात् आह *लकारेति । *एकत्वादाविताति । अर्थे इत्यस्यानुषङ्गः । द्वयोरेकवाक्यतया विधिरिति भावः । *इष्टमिति । कर्त्तुर्वाच्यत्वमित्यर्थः । तेषां साक्षादनुद्देश्यत्वादाह *तदर्थानाञ्चेति । ननु तेऽपि तत्र तद्वच्छास्त्रान्तरेण विहिता इति नायं दोषो ऽत आह *अस्मदादीनिति । अन्यथा व्याकरणस्य शक्तिग्राहकतोच्छेदः । तिङां तदर्थेति पाठः । तथा च तथा ऽर्थासम्भव इति भावः । स्वमते परोक्तदोषमुद्धरति *नन्वित्यादिना । *तस्य-तिङादेः । ननु तिप्तस्झीतिसिद्धिरेवात आह *सर्वैकेति । द्व्येकयोरित्यादिवद्युष्मदीत्यादिनापीत्यर्थः । "लः कर्मणि" इति सिद्धाशयेनाह *नचेति । असिद्धिमेवोपपादयति *अग्रहीति । *शब्दस्य-तदादेः । तेनाद्यादिसंग्रहः । ननु घटकतया तस्यापि तत्त्वमस्त्येवात आह *युष्मदिति । असिद्धिमुदाहरति *न चेति । अन्यत्राप्रयोगादाह *सौध्येति । उभयसंग्रहायाह *युष्मद्व्रतीति । *भाष्ये इति । "युष्मदि" इति सूत्रे एवेति बोध्यम् । ननु युष्मच्छब्दस्य न साधनत्वं तदर्थस्य केवले तत्त्वेऽपि कैयटोक्तरीत्या न तत् तत्रेति कथं तावताऽपि निर्वाहो ऽत आह *युष्मदर्थेनेति । सर्वैकवाक्यतयैवाह *लान्तस्येति । *तल्लाभः-युष्मदि साधने इत्यस्य लाभः । तस्यापि तात्पर्यमाह *एवं चेति । तथा कैयटोक्तौ चेत्यर्थः ॥ ननु सामानाधिकरण्यमुक्तरीत्या शब्दनिष्ठमिति कथं साधनसमानाधिकरणप्रवृत्तिनिमित्तकयुष्मदर्थे इत्यत आह *सामेति । तथा च नोक्तरूपमत्र सामानाधिकरण्यं किन्तु एकाधिकरणवृत्तित्वरूपमिति साधनप्रवृत्तिनिमित्तसमानाधिकरणप्रवृत्तिनिमित्तकस्य युष्मदर्थेत्यर्थेन तादृशशब्दोपपदत्वं त्वत्कल्पादावस्ति नातित्वमित्यादाविति न दोषः ॥ ३ ॥

परेतु "युष्मदि क्रियासमानाधिकरणे" इति व्याख्यानम् क्रियाक्रियावतोश्चाभेदात्तत्सुलभम् । इदमग्रे सङ्ख्याप्रकरणे स्फुटीभविष्यति । अत एव कैयटेन लान्तस्येत्युक्तम् । अन्यथा लस्येत्येव वदेदित्याहुः ।

नच व्याकरणं साधुत्वमात्रतात्पर्यकं नार्थव्यवस्थापकमिति वाच्यम् । 'व्याकरणं शक्तिग्राहकम्' इति त्वद्वृद्धोक्त्यसङ्गतेः । अर्थविशेषपुरस्कारेणैव साधुत्वस्य भाष्यसम्मतत्वाच्च । 'पदसमयज्ञानार्थं व्याकरणम्' इति न्यायभाष्योक्तेश्च ।

तदुक्तं हरिणा—

भेद्यभेदकसम्बन्धोपाधिभेदनिबन्धनम् ।

साधुत्वं तदभावे ऽपि बोधो नेह निवार्यते ॥ इति ।

किञ्चैवं कृतामपि कर्तृवाचकत्वानापत्तिः । नच 'मित्रा पक्त्री'इति विशेष्यसमानलिङ्गकत्वदर्शनात्कृतिकर्ता वाच्य इति वाच्यम् । 'वेदाः प्रमाणं' 'गावो धनम्' इत्यादौ सामानाधिकरण्ये भिन्नलिङ्गत्ववत् क्वचिद्वैयधिकरण्येऽपि समानलिङ्गत्वस्य स्वीकारे बाधकाभावात् ।

अत एव भाष्ये पठ्यते "लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्य" इति । केवलकृतौ प्रयोगस्तु "पक्ता जातः" इत्यादिरस्त्येव ।

नच कृति कृतेर्वाच्यत्वे चैत्रे गन्तेत्याद्यापत्तिः । आख्यातार्थकृतेः प्रथमान्तपदोपस्थाप्य इव कृदर्थकृतेः कृदन्तसमानविभक्तिकनामार्थे एवाश्रयतयाऽ

न्वयस्वीकारेणादोषात् । अन्यथा तव चैत्रे पचतीत्यादेरापत्तिः । विपरीतं केवलकृतौ तिङन्तप्रयोगाभावेन तिङामपि तत्र शक्त्यसिद्धिः । कृत्यनभिधानेनैव च तृतीयाव्यवस्था । भोक्ता तृप्यतीत्यादौ कृतः कर्तरि लक्षणा अस्तु । तस्मादभेदान्वयानुभव एव कृत्सु कर्तरि शक्तौ प्रमाणं वाच्यम् । एवं च ऋष्यनुभवसिद्धाभेदान्वयादाख्यातप्रत्ययस्यापि धर्मिवाचकत्वसिद्धिः ।

किञ्च कर्माख्याते तव कृतेराख्यातार्थत्वाभावेन तृतीयान्तासमभिव्याहृते 'किं क्रियते' इति प्रश्ने 'पच्यते' इत्युत्तरानापत्तेः । कृञस्तव यत्नार्थत्वात् । तत्र कृतेरप्याख्यातार्थत्वे तु कृत्यभिधानेनाभिधानापत्तौ कर्तरि तृतीयानापत्तेः । "कर्तृकरणयोः" इति सूत्रे कर्तृसंख्ययोरिव कृतेरप्युपस्थितत्वात् ।

किञ्च करोतीत्यादौ कालान्वयस्य धात्वर्थेऽङ्गीकारेण पचतीत्यादौ त्वाख्यातार्थे तदन्वयेन कार्यकारणभावद्वयापत्तिः । मम तु सर्वत्र धात्वर्थे एवान्वय इति न दोषः ।

किञ्च कृतौ कालान्वये पाकशालायां काष्ठज्वलनाद्यनुकूले यत्ने नष्टे पच्यमानमोदनं पश्यति देवदत्ते पचतीत्यनापत्तिः । मम तु पाक्यवस्तुनिष्ठविक्लित्तिविशेषानुकूलस्य पाकशालावस्थानरूपव्यापारस्य धात्वर्थस्य विद्यमानत्वान्न दोषः ।

अपिच पाचक इत्यादेः पचतीत्यादिविवरणादाख्यातस्यापि कर्त्रर्थकत्वमावश्यकम् । विशेष्यविशे-

षणव्यत्यासे ऽपि चित्रगुरित्यादेश्चित्रा गावो यस्येति विवरणवन्न दोषः ।

वस्तुतस्तु समान एव विशेष्य-विशेषणभावो वृत्त्यर्थोपदर्शके वाक्ये इत्यग्रे निरूपयिष्याम इति दिक् ।

एते न यत्नातिरिक्तः फलानुकूलो व्यापारो धात्वर्थः । यत्न आख्यातार्थः । सच लिङ्येव नान्यत्र । अप्रतीतेः । धात्वर्थे कारकान्वयः । काष्ठैः पाक इति त्विष्टमेवेति समन्वयसूत्रे वाचस्पत्युक्तं गुरुमतमप्यपास्तम् ॥ ४ ॥

(कुं०टी०) *भेद्यभेदकेति । भेद्यं विशेष्यं भेदकं विशेषणं तयोर्यः संबन्धः तन्निमित्तकं साधुत्वमित्यर्थः । *कृतामपीति । तत्राप्युक्तगौरवात् । *क्वचिदिति । कृतेश्चाश्रयतया मित्रायामन्वयः । *पक्ताजात इति । पाकयत्नो जात इत्यर्थो ऽस्त्विति भावः । *तव–तार्किकस्य । *कृत्यनभिधानेनैवेति । अनभिहिते कर्तृत्वे इत्यर्थः । अस्ति च पाचक इत्यादावपि विशेषणतया कृतेरभिधानम् । *धर्मीति । कर्त्रादीत्यर्थः । *किञ्चेति । किं क्रियते इति प्रश्ने किंविषयको यत्न इत्यर्थः । पच्यते इत्यत्र यत्नबोधाभावे तथोत्तरं न स्यादित्यर्थः । *कृतेरपीति । यथा कर्तृसंख्ययोरनुक्तयोरित्यर्थस्तथा कृतावनुक्तायामप्यर्थः । ननु पाचक इत्यत्र कर्तुः प्राधान्यं पचतीत्यत्र तु क्रियायाः प्राधान्यात्कथं विवरणत्वमत आह *व्यत्यासे ऽपीति । *लिङ्येवेति । तत्रैव प्रवृत्त्यादिप्रतीतेः । लिङ्ग्रहणं लोटो ऽप्युपलक्षणम् । तेन क्वचिदाश्रयत्वादिकमपि व्यापारः । केषांश्चिन्मीमांसकानां धा-

त्वर्थस्याक्रियात्वेन कारकान्वयासम्भवात्काष्ठैः पाक इति न भवति । तत्राह *त्विष्टमेवेति ॥ ४ ॥

(क०टी०)इत एवारुचेः सिद्धान्तमाह *परेत्विति । भाष्येण सूचितं सूत्रार्थमाह *युष्मदीति । क्रियाऽभिन्नसाधनार्थके युष्मदीत्यर्थः । ननु बाधितमिदमत आह *क्रियेति । कैयटस्यापीदमेव संमतं नतु प्राचीनवर्णितमुक्तमित्याह *अत एवेति । अत्र पक्षे सामानाधिकरण्यमुक्तरूपमेवेति न दोष इति भावः । अन्त्ये उक्तदोषे परिहारं परोक्तं खण्डयति *नचेति । मात्रऽव्यवच्छेद्यमेवाह *नार्थेति । अस्वाश्वादिप्रयोगऽव्यवस्थार्थमाह *अर्थविशेषेति । *तदुक्तम्-तदेतदभिप्रेत्योक्तम् । भेद्यम्-विशेष्यम् । भेदकम्-विशेषणम्,तयोर्यः सम्बन्धश्च तद्रूपा ये उपाधयस्तेषां यो भेदस्तन्निमित्तं साधुत्वमित्येकोऽर्थः । तज्ज्ञानस्य बोधे न हेतुत्वम्, न वा तदभावनिश्चयस्याबोधे प्रतिबन्धकतेत्याह *तदभावेऽपीति । प्रतिपादितमिदमधस्तात् । तत्र दोषान्तरमाह *किञ्चैवमिति । तिङां कृतिवाचकत्वे इत्यर्थः । तत्र लस्थानिककृतां साम्यं भूषणादावुपपादितमेवेत्यतस्तदन्यत्रापि तत्त्वं प्रतिपादयन्सामान्येनाह *कृतामपीति । तत्र परोक्तवैषम्यं खण्डयति *नचेति । आदिना क्षुदुपहन्तुं शक्यम्,शैत्यं हि यत्सा प्रकृतिर्जलस्येत्यादिपरिग्रहः । प्रयोगानुसारेणाह *क्वचिदिति । इदं समूलयति *अत एवेति । लिङ्गस्य प्रयोगानुसारित्वादेवेत्यर्थः । केवलकृतौ प्रयोगाभावरूपवैषम्यमपि खण्डयति *केवलेति । उत्पन्ने विद्यमाने एव देवदत्ते तथाप्रयोगासम्भवात्कृत्याश्रयस्यात्मनो जननासम्भवाच्च कृतिमात्रविषयक एवायं प्रयोग इति भावः । वैषम्यान्तरं खण्डयति *न चेति । *कृति-प्रत्यये । *अन्यथा-तथानियमानङ्गीकारे । आपत्तिप्रसङ्गेन प्रागुक्तसाधकं बाधकत्वे पर्यवस्यतीति सिंहावलोकनन्यायेनाह *विपरीतमिति । प्रथमासिद्धये तथेत्यपि नेदानीं वैषम्यमित्याह *कृत्यनभीति । साम्यादिति भावः । नन्वेवमपि भोक्ता तृप्यतीत्यादावगतिः; कृतिमान्देवदत्त इतिवत्कृतिमती कृतिरिति प्रतीत्यभावेन सामानाधिकरण्यस्यासम्बन्धत्वेन कृदर्थकृतावाख्यातार्थकृतेरन्वयासम्भवादत आह *भोक्तेति । उक्तैतद्दोषतात्पर्यमाह *तस्मादिति । उक्तसर्वसाम्येऽपि परैस्तथाङ्गीकारादि-

त्यर्थः । *एवं च–तस्य तत्र प्रमाणत्वे च । मानुषानुभवतो ऋष्यनुभवस्य प्राबल्यादाह *ऋष्यनुभवेति । तत्र दोषान्तरमाह *किञ्चेति । *तत्र–तत्प्राचीनमते । आश्रयत्वस्याख्यातार्थत्वादाह *तत्रेति । कर्माख्याते फलमेवार्थः कृतेस्तृतीयया लाभात् । फलानभिधानमेव कर्मानभिधानमिति तन्नव्यमतासाङ्गत्यायाह *तृतीयान्तेति । एतद्दोषाभावायाह *तत्रेति । कर्माख्याते इत्यर्थः । ननु तत्र कृतेर्नैवोपस्थितिरिति कथं तदभिधानेनाभिधानापत्तिरत आह *कर्तृकरणेति । कृञः सत्त्वात् । तत्र दोषान्तरमाह *किञ्चेति । एतेन कालस्य धात्वर्थेऽन्वयात्पदद्वयघटितः कार्यकारणाभावस्तव, मम तु आख्यातार्थे एवेति लाघवमित्यपि तदुक्तमपास्तम् । भूतं पक्वः जानातीत्यादौ कालान्वयाय तस्य तवाप्यावश्यकत्वाच्च । तत्र दोषान्तरमाह *किञ्चेति । *पश्यतीति । सप्तम्यन्तम् । व्यापारान्तरशून्यतया तिष्ठतीति यावत् । ततः पूर्वजातविक्लित्त्यनुकूलत्वाभावादाह *विशेषेति । दर्शनमात्रस्य कर्मत्त्वाद् आह *अवस्थानेति । तत्र दोषान्तरमाह *तस्यापि–तत्तिङोऽपि । ननु तयोर्विशेष्यविशेषणभावोऽन्यादृश इति कथं तवापि तत्त्वमतः दीक्षितादिमतेनाह *विशेष्येति । दृष्टान्ते चित्रगवीसंबन्धीति हि वृत्तौ बोधः । यत्संबन्धिन्यश्चित्रा गाव इति च विवरणवाक्ये तव तु तदर्थाश्रयस्य विवरणे ऽभानात्तत्त्वासङ्गतिरेव । सिद्धान्तमाह *वस्तुत इति । *अग्रेसमासप्रकरणे । स्वतन्त्रे वाक्ये तु क्रियाया एव विशेष्यत्वम् । एवं च तुल्यन्यायात् चित्रगुरित्येतद्विग्रहवाक्येऽपि प्रकृत्यर्थस्य विशेष्यत्वं तत् ध्वननार्थमेव तद्विग्रहवाक्ये तच्छब्दप्रयोगः । एतेन यः पचति स पाचक इति प्रथमान्तपदघटितं तस्य विवरणमित्यपास्तम् । तदघटितस्यापि विवरणस्य दर्शनात्सर्वसंमतत्वाच्च । तदाह *इतिदिगिति । *एतेन–उक्तदूषणजातेन । पूर्वतो वैलक्षण्यमात्रमाह *स चेति । नन्वेवं प्राधान्यात्तत्रैव कारकान्वयापत्तिरत आह *धात्वर्थेति । सम्भवत्यैकरूप्ये वैरूप्यस्यान्याय्यत्वात् । नचैवमनिष्टापत्तिरत आह *काष्ठैरिति । ईदृशगुरुमतस्य तद्ग्रन्थे ऽनुपलम्भादाह *समेति । "तत्तु समन्वयाद्" इति सूत्रे इत्यर्थः ॥ ४ ॥

यदपि कर्त्रधिकरणे नव्यमीमांसकाः फलावच्छि-

व्यापारानुकूलः कृत्यादिराख्यातार्थः । सच व्यापारत्वेनैव । कृत्यादिव्यापारस्तु विशेष्यत्वानुरोधात्तिङ्वाच्यः । 'रथो गच्छति' इत्यादावाश्रयत्वमेव तिङर्थव्यापारः । तस्याप्यसत्त्वभूतस्यैव तिङोक्त्या व्यापारत्वात् व्यापारान्तरस्याननुभवात् । कालान्वयो धात्वर्थव्यापारे । "अनभिहिते" इत्यस्याबोधितकर्त्रादावित्यर्थः । बोधश्च शक्त्या आक्षेपाद्वा लक्षणया वा । तत्र कृति शक्त्या तिङि भावनयाऽऽक्षेपेण लक्षणया वा । विपरीतं तु न । भावनायाः प्राधान्येन प्रतीयमानतया प्रत्ययवाच्यत्वात् । कृदन्ते ऽपि भावनया कर्तुराक्षेपे तिङीव तस्याः प्राधान्यापत्तिः । तत्र कर्तुरेव प्राधान्यात् । आक्षिप्तादिधर्मिणमादायैवच सामानाधिकरण्यम् । सङ्ख्यान्वयश्च तत्रैव । अनुशासनमपि आक्षिप्ताद्यर्थानुशासकमेव । कारकान्वयः प्रत्ययार्थे एव साक्षात्परम्परया वा । अन्यथा काष्ठैः पाक इति स्यात् । अत एव "नानृतं वदेत्" इतिनिषेधस्य दर्शपूर्णमासप्रकरणपठितस्य विनिगमनाविरहाच्छब्दानृतार्थानृतोभयपरस्य क्रत्वर्थत्वसिद्धिः । कर्तुर्वाच्यत्वे श्रुत्या पुरुषार्थत्वप्रसङ्गात् । प्रकरणाद्धि क्रत्वर्थत्वम् । तस्य च श्रुत्यपेक्षया दुर्बलत्वं स्पष्टमेव । प्राग् लिखितलाघवादितश्च नैयायिकोक्तात्कृतिर्वाच्येति ।

तदपि न । 'शाब्दयामि' इत्यनुभवविरोधेनाक्षेपस्यायुक्तत्वात् । आक्षिप्ते शाब्दोपस्थितसङ्ख्यान्वयायोगाच्च । किञ्च लक्ष्याया अपि व्यक्तेः

प्राधान्यस्य तव मते सत्त्वेन प्राधान्यानुरोधेन शक्तिकल्पना अयुक्ता । वाच्येन कर्त्रा लक्षितभावनाया अपि प्राधान्योपपत्तेः । अन्यथा व्यक्तेरपि वाच्यत्वापत्तावाकृत्यधिकरणोच्छेदः । परिच्छेद्यत्वं च व्यक्तेरिव कर्तुरपीति तस्यैवाख्याते विशेष्यत्वापत्तेश्च । पठति चैत्रः पचति चैत्र इत्यादौ स्पष्टं परिच्छेद्यताप्रतीतेः ।

किञ्च कृधातोर्भावनार्थत्वस्य दृष्टत्वेन सर्वत्र धातोरेव तदर्थत्वं युक्तम् । पूर्वोत्तरमीमांसयोरपि कृभ्वस्तीनां भावनासामान्यवाचकत्वोक्तेः ।

किञ्च कर्माख्याते पच्यते इत्यादौ पक्त्वेत्यादौ च पाकः क्रियते इत्यादि विवरणात्, "किं क्रियते" इति प्रश्ने "पच्यते" इत्युत्तराच्च, कारकान्वयानुरोधाच्च भावनालक्षणावश्यकत्वेन सर्वत्र भावनाया एव लक्ष्यत्वमुचितम् ।

किञ्चैवं कृत्स्वपि कर्तुर्वाच्यत्वानापत्तिः । वैषम्ये बीजाभावात् । आक्षिप्तकर्तुर्व्यक्तेरिव प्राधान्योपपत्तेः । लिङ्गसङ्ख्यान्वयस्तु तिङन्ते सङ्ख्यान्वय इव लक्षिते एवोपपन्नः ।

किञ्च कोशव्याकरणयोर्लाक्षणिकार्थान्वाख्यायकत्वे तयोः शक्तिग्राहकत्वोच्छेदः । तयोर्लाक्षणिकार्थान्वाख्यानस्यादर्शनाच्च । अत एव तटादिपर्यायेषु गङ्गादिपदानुल्लेखः कोशे । शुक्लादिशब्दानां गुणिष्वपि शक्तिरेव, विनापि बाधप्रतिसन्धानं बोधात् ।

किञ्च कृतौ शक्तस्य विशिष्टे कर्तरि लक्षणायां

तस्य विशेष्यत्वापत्तिः । कृतौ शक्तिराश्रये लक्षणा । तत्र लक्ष्यार्थस्य शक्यार्थे विशेषणतेति न क्वापि दृष्टचरम् । गङ्गादिपदशक्यस्य तल्लक्ष्ये विशेषणताया एव दर्शनात् । व्युत्पत्त्यन्तरकल्पने गौरवम् ।

किञ्च यथा "लः कर्मणि" इत्यादिभिः शत्रादिविध्येकवाक्यतया धर्मिणि शक्तिर्बोध्यते तथा तिबादिविध्येकवाक्यतया ऽपि युक्तम् । वैषम्ये बीजाभावात् ।

नच "लः कर्मणि"इत्यस्य "द्व्येकयोः"इत्यनेनैकवाक्यतया कर्त्रादिगतैकत्वादिष्वित्यर्थेन विशेषणत्वात्कर्त्रादिर्न प्रत्ययार्थ इति शबरस्वाम्युक्तं युक्तम् । तिबादिविधिना "द्व्येकयोः" इत्यस्यैकवाक्यत्वे ऽपि तत्र कर्मणीत्यादेरभावात् तथावाक्यार्थस्यायुक्तत्वात् । लकारेण द्विवचनादिसंज्ञाभावेन लविधिनैकवाक्यता दुर्लभा । तथैकवाक्यतायामपि सुप्स्विव तिङ्क्ष्वपि कर्त्रादीनां प्रत्ययार्थता सङ्ख्यायास्तद्विशेषणत्वं च दुर्वारम् ।

किञ्च संख्यायाः प्रत्ययार्थत्वे आख्यातजन्यबोधे तस्या विशेष्यत्वापत्तिः ।

अपिच कर्मांशेष्वेवमेवापत्तौ तस्याप्यप्रत्ययार्थत्वे भावनायाः कर्मव्यभिचारात्तदनाक्षेपे च पच्यते तण्डुल इत्यादौ कर्मप्रतीतिर्न स्यात् । नच संख्यया ऽऽक्षेपः । कर्मत्वशक्तिमत्त्वेन बोधार्थं शक्तेरावश्यकत्वात् । आक्षेपो ह्याश्रयत्वेन स्यादित्यूह्यम् ॥ ५ ॥

(कुं०टी०)*कृत्यादीति । मीमांसकैः कृतिरेव भावनाशब्देनोच्यते ।

अन्ये त्वाहुः। धातुना सिद्धो भावो यागदानादिरुच्यते तद्गतं साध्यत्वं त्वाख्यातेन ।

तदाहुः—

धात्वर्थव्यतिरेकेण यद्यप्येषा न लक्ष्यते ।

तथाऽपि सर्वसामान्यरूपेणैवाभिधीयते ॥ इति ।

*विशेष्यत्वेति । प्रत्ययार्थः प्रधानमिति न्यायात् । *आश्रयत्वमेवेति । तदेव चात्र भावनाशब्दवाच्यम् । व्यापारत्वं न क्रियात्वरूपमित्याह *तस्यापीति । ननु तिङि कर्तैव वाच्यो ऽस्तु भावनाया एवाक्षेपो ऽस्त्वित्यत आह *विपरीतं तु नेति । ननु तिङीव कृत्यपि भावना वाच्याऽस्तु माऽस्त्वाक्षेप इत्यत आह *प्राधान्यापत्तिरिति । ननु कर्तुरवाच्यत्वे युष्मदादिसामानाधिकरण्यं कथमत आह *आक्षिप्तेति । *धर्मिणम्—कर्त्रादिकम् । *अनुशासनम्—कर्तरि ल इत्यादि । *साक्षादिति। कर्तुः साक्षात्कर्मणः परम्परया । *अन्यथा—धात्वर्थे ऽपि कारकान्वये। शब्दानृतम्, अवाचकादिशब्दप्रयोगः । *पुरुषार्थत्वेति । वदनस्य पुरुषधर्मत्वेन निषेधस्यापि तद्धर्मत्वौचित्यात्। ननु स्मार्त एव निषेधो ऽस्तीति चेत्सत्यम् । तेन पुरुषस्य प्रत्यवायो बोध्यते, अनेन तु वैगुण्यम् । *परिच्छेद्यत्वमिति । परिच्छेदो विशेषावसायः । *आक्षिप्तकर्तुरिति। व्यक्तेरिव कर्तुरपि प्राधान्योपपत्तेरित्यन्वयः । *लिङ्गसंख्यान्वयस्त्विति । यथा तिङन्ते कर्तरि संख्यान्वय एवं कृदन्ते आक्षिप्तकर्तरि लिङ्गसंख्यान्वय इत्यर्थः । *कोशे इति । पूर्वान्वयि । कथं तर्हि शुक्लादिशब्दानां लाक्षणिकानां परिगणनमत आह *शक्तिरेवेति । अत्रैव हेतुमाह *विनापीति । *लक्ष्यार्थस्येति । लक्ष्यमाश्रयं प्रति शक्याया भावनायाः प्राधान्यमित्यर्थः ।

लक्ष्यस्य प्राधान्ये दृष्टान्तमाह *गङ्गादीति । *विशेषणत्वादिति । किन्तु एकत्वादीनामेवैकवचनादिवाच्यता ॥ ५ ॥

(क०टी०) जीर्णानां युक्तत्वस्य वक्ष्यमाणत्वादाह *नव्येति । *स-च-कृत्यादिश्च । नन्वेवं कुतो भिन्नशक्तिकल्पनाऽत आह *कृत्यादीति । *तिङ्वाच्यः-तिङ एव वाच्यः। कृत्यादीत्यादिसंग्राह्यमाह *रथइति। ननु तस्य सत्त्वरूपत्वात्कथं व्यापारत्वमत आह *तस्यापीति । स्वभावात् विकल्पादिवदिति भावः । नन्वन्य एव स्वारसिको ऽस्त्वत आह *व्यापारान्तरेति । नन्वेवं समानपदोपात्तत्वप्रत्यासत्त्या तत्रैव कालान्वयापत्तिः, प्राधान्याच्चात आह *कालेति। व्युत्पत्तिवैचित्र्यात्। प्रत्ययार्थव्यापाराश्रयत्वमेव कर्तृत्वं धात्वर्थफलाश्रयत्वं च कर्मत्वमिति भावः । अभिधानानभिधानव्यवस्थामाह *अनभिहिते इति । *तत्र-त्रयाणां मध्ये । आक्षेपे ऽशाब्दत्वापत्तेराह *लक्षणयावेति ।

अत एव कर्त्रधिकरणे भट्टैरुक्तम्—

यादृशस्तु गुणभूतः कर्त्तात्रावगम्यते न तादृशेन विना भावनोपपद्यते इत्यर्थापत्त्या ऽनुमानेन वा शक्ता गमयितुम्—

इत्यादिना । ननु कृति आक्षेपादितः, आख्याते शक्त्येति वैपरीत्यं कुतो न भावनायास्तत्राक्षेपादिलभ्यत्वसंभवादत आह *विपरीतमिति । *प्रतीति । अन्यथा तादृश्या तया तदाक्षेपस्य युक्तत्वात्तस्या अन्यथात्वे प्राधान्यानुपपत्तेः । नन्वेवं कृदन्ते ऽप्येवमेवास्त्वत आह *कृदन्तेऽपीति । *तत्र—कृदन्ते । एवं च तत्र तस्या वाच्यत्वमावश्यकमिति युक्तस्तेन भावनाक्षेपः । अत एव तैरुक्तम्—"यदि कर्त्रा, धात्वर्थफलेन, वाऽऽख्यातेन भावनागम्यते ततः पाचकपाठकादिपदेष्विव तिरोहितस्वरूपा ऽवगम्येत प्राधान्यात्तु शब्दार्थत्वाध्यवसानम्" इति । पुरुषव्यवस्थामाह *आक्षिप्तादीति । चैत्रः पचतीत्यादाविति भावः । अत एव संख्यान्वयानुपपत्तिरपि नेत्याह *संख्येति । *तत्रैव—आक्षिप्तादिधर्मिण्येव । "लः कर्मणि" इत्याद्यनुशासनविरोधं परिहरति *अन्विति । प्राधान्यादाह *कारकेति । कृत्याद्यनाश्रयविषयाणां साक्षादन्वयासम्भवादाह *परंपरेति । विपक्षे दोषमप्याह *अन्यथेति । धात्वर्थे तदनङ्गीकारे इत्यर्थः । *इति स्यात्—इत्यपि स्यात् ।

*अत एव-कृत्यादेरेवाख्यातार्थत्वादेव । एतत्फलितविपक्षासिद्धौ हेतुमाह *कर्त्तुरिति । *लाघवादित इत्यादिना विवरणम् । तत्रादौ आद्ये पक्षे दोषद्वयमाह *शाब्देति । कर्त्तारमित्यादिः । *आक्षिप्तेइति । "शाब्दी हि" इति न्यायादिति भावः । संख्यान्वयेति पाठः । लक्षणायामेतद्दोषद्वयाभावाद्दोषान्तरमाह *किञ्चेति । यत इति शेषः । एवमग्रे । *सर्वत्र-गान्दोग्धीत्यादाविति भावः । *अन्यथा-आख्याते तथाऽनङ्गीकारे । व्यक्तेरविशेष्यत्वे तु वाहदोहाद्यनन्वयः स्पष्ट एव । ननु कर्त्रा स्वस्वरूपनिरूपकत्वेन भावनाया आक्षेपाद् गुणत्वं जात्या तु लोके परिच्छेद्यतया ऽत्रगतं द्रव्यं तथैवाक्षिप्यते इति नतु गुणत्वमतस्तत्र दोषान्तरमाह *परिच्छेद्यमिति । ननु तदेव न मानाभावादत आह *पठतीति । प्रागुक्तरीत्या भूवादिसूत्रभाष्यसिद्धान्तावलम्बेन तत्र दोषान्तरमाह *किञ्चेति । युक्तमित्यनेन कृधातौ भावनाया धातुलभ्यत्वादाख्यातस्य धात्वर्थभावनानुवादित्वमाश्रयत्वार्थकत्वमेव वेति तन्मतश्रद्धाजाड्यनिरासः । ननु तस्य तत्त्वं न ममाभिमतमत आह *पूर्वोत्तरेति ।

कुर्यात् क्रियेत कर्त्तव्यं भवेत्स्यादिति पञ्चमम् ।

एतत्स्यात्सर्ववेदेषु नियतं विधिलक्षणम् ॥ इति—

वार्त्तिकव्याख्यावसरे इति भावः । तत्र दोषान्तरमाह *किञ्चेति । एवमग्रेऽपि । क्रियते इत्यादीत्यादिना पाकं कृत्वेत्यादि । तत्रैवाह *कारकेति । *सर्वत्र-कर्त्तर्यपि । एवेन कर्तृव्यवच्छेदः । *एवम्-आख्याते भावनया कर्तुराक्षेपे । *वाच्यत्वानापत्तिः-तदभावापत्तिः । प्रागुक्तमभिसन्धायाह *वैषम्येइति । ननु प्राधान्यमेव बीजमत आह *आक्षिप्तेति । नन्वेवमपि लिङ्गाद्यन्वयानुपपत्तिरेव बीजमत आह *लिङ्गेति । आदिना क्रियाविशेषणादि । इष्टापत्तावाह *तयोरिति । अन्यत्र क्वापीति भावः । कोशोल्लेखफलमाह *अत एवेति । एवं च दृष्टान्तविधया कोशोक्तिसङ्गतिरिति बोध्यम । नन्वन्यत्र शुक्लादिषु तद्दर्शनमस्तीतीदमप्ययुक्तमत आह *शुक्लादीति । नन्वाख्यातस्य कृतौ शक्तस्य किं कृत्याश्रयविशिष्टे लक्षणा, उत शुद्धाश्रये ? । तत्राद्ये आह *विशिष्टेति । कृतेस्तत्र प्रकारतया निवेशात् । अन्त्ये आह *कृताविति । *तत्र-तयोर्मध्ये । वैपरीत्यं तु दृष्टचरमित्याह *गङ्गादीति । ननु प्रकृते व्युत्पत्तिवैचित्र्यमत

आह *व्युत्पत्त्यन्तरेति । कर्मणीत्यादिना वर्तमाने लट् बहुवचने च लिडादि । आदिना कानजादि । पूर्वमीमांसाभाष्यकारोक्तं तद्बीजं खण्डयति *न चेति । *इत्यनेन—इत्यादिना । एवमग्रे ऽपि । ननु तद्वलविधिनाऽपि कुतो नैकवाक्यताऽत आह *लकाराणामिति । 'द्व्येकयोः" इतिसूत्रक्रमादाह *द्विवचनादीति । अभावेनेति चच्छेदः । ननु "लः कर्मणि" इत्यत्र ल इति ङसन्तमादेशविवक्षायां षष्ठी । लस्य य आदेशः स तद्वते तत्रेत्येकवाक्यतासम्भवः, ततश्च "वर्तमाने लट्" इत्यादिनैव विहित इति न दोषोऽत आह *तथेति । समुच्चये ऽयम्, किञ्चेत्यर्थः । अत एवाह *एकेति । *सुप्स्विवेति । तथा च न तथा ऽर्थः किंत्वेकत्वादिविशिष्टे कर्त्रादाविति। तदाह *कर्त्रादीनामिति । *अन्यथा सुबन्तेऽपि तदापत्तिरिति भावः । यथाश्रुते त्वयं ग्रन्थो ऽनुपपन्न एवेति बोध्यम् । ननूक्तरीत्या एकवाक्यता निर्विवादा, तत्रेष्टानुरोधेन सुबन्ते ऽन्यथा सत्त्वे ऽप्यत्रैवमेवाङ्गीक्रियते ऽत आह *किञ्चसंख्याया इति । तत्र तथाऽन्वयेऽतिप्रसङ्गमाह *अपिचेति । *एवमेवेति । कर्मगतैकत्वादावित्यर्थेन संख्याया एव प्रत्ययार्थत्वापत्तावित्यर्थः । *तस्यापि–कर्मणो ऽपि । अकर्मकस्थले कर्मणोऽभावे ऽपि भावनायास्सत्त्वादाह *भावेति । अत्र धातुवाच्याया इत्यर्थः । *तदिति । तयेत्यादिः । अत एवाह *कर्मेति । इमं दोषं परिहरति *न चेति । सिद्धान्तमतेनाह *कर्मत्वेति । यद्विना यदनुपपत्तिस्तावन्मात्रस्यैव तेनाक्षेप इति सिद्धान्तेनाह *आक्षेपो हीति । एवं च दीक्षितभूषणादिमतमप्ययुक्तम् । अनुपपादकस्याप्याक्षेपेऽतिप्रसङ्गापत्तिस्तदाह *ऊह्यमिति ॥ ५ ॥

लाघवात्कृतौ शक्तिरिति तूक्तरीत्या दूषणीयम् ।

किञ्चैवं दण्डिपिङ्गाक्ष्यादिपदानामपि सबन्धे एव शक्तिः स्यात् । लक्षितेन च सम्बन्धिना सामानाधिकरण्यं स्यादित्यरुणाधिकरणोच्छेद इति समासे निरूपयिष्यामः ।

किञ्चैवं "तप्ते पयसि दध्यानयति सा वैश्वदेव्या-

मिक्षा वाजिभ्यो वाजिनम्" इत्यत्र वाजेनान्नेनामिक्षा-रूपेण सम्बन्धाद्वाजिनो विश्वेदेवास्ताननूद्य वा-जिनगुणो विधीयते । तेनोभयरूपं वैश्वदेवमेकमेव कर्मेति पूर्वपक्षे वैश्वदेव्यामिक्षेत्यत्र श्रौतः सम्ब-न्धः, वाजिभ्यो वाजिनमित्यत्र वाक्येन । सत्यपि पदान्तरापेक्षणे स्वाभिन्नार्थकपदान्तरापेक्षायामपि श्रौतत्वम् । यत्र तु भिन्नार्थकपदान्तरापेक्षा तत्र वाक्यं प्रमाणम् । एवं च "वैश्वदेव्यामिक्षा"इत्येतद्वा-क्यविहितयागानुवादेन न वाजिनद्रव्यविधानम् श्रौ-तद्रव्येण निराकाङ्क्षत्वात् तस्मात्कर्मान्तरविधिः । वाजिभ्य इति चापूर्वदेवताविधानमिति गुणाधिक-रणस्य सिद्धान्तस्य भङ्गः ।

नच लक्षितद्रव्यमादाय श्रौतत्वं वाजिनं तु न तथेति वाच्यम् । एवं हि "नानृतं वदेद्" इतिनिषेध-स्यापि श्रुत्या पुरुषार्थताया एव प्राप्त्या कर्तुरवा-च्यत्वसाधनस्य वैयर्थ्यापत्तेः । क्रत्वर्थत्वसिद्धान्ता-सिद्ध्या कर्त्रधिकरणोच्छेदाच्च ।

नचाकृत्याधिकरणन्यायेन दण्डादिपदानां सम्ब-न्धे शक्तिरिति वाच्यम् । तत्र शक्तावपि आन-न्त्यादिदोषसत्त्वात् ।

नच तदनुगमकसम्बन्धत्वे शक्तिरस्तु । दण्डी-त्यादिजन्यबोधे नियमतस्तदभानात् । तत्त-त्सम्बन्धेन दण्डविशिष्ट इत्येव बोधात् । नी-लादिभ्यश्च नीलत्वविशिष्टनीलवत्ताप्रतीतेरनुभव-सिद्धत्वात्तेषां गुणगतजातावेव शक्तिरिति म-

तोपपत्तिः । एवं च यज्ज्ञन्यबोधे नियमेन प्रकार-तया भानम्, अननुगतत्वं च तत्रैवाकृत्यधिकरण-न्यायप्रवृत्तिरिति बोध्यम् ।

किञ्च प्रत्ययार्थस्य प्राधान्ये "क्रियाप्रधानमाख्या-तम्" इति निरुक्तस्थस्य क्रियाशब्दस्य प्रत्ययार्थपरत्वे आख्यातसामान्यलक्षणस्य भावाख्याते ऽव्याप्तिः । चैत्रेण सुप्यते इत्यत्र धात्वर्थविशेष्यतायास्त्वया-ऽप्यङ्गीकारात् । अन्यलभ्यस्य तस्य शास्त्रबलात्प्रत्य-यार्थत्वस्याप्यङ्गीकारे कर्तृकर्मणोरपि शास्त्रबलात्स-ङ्ख्याच्यता दुर्वारा ।

किञ्च "नानृतं वदेद्"इत्यत्र तवाऽपि प्रकरणोप-स्थाप्यार्थापेक्षया श्रुत्युपस्थापितभावनालाक्षितकर्तुः प्रथमोपस्थित्या क्रत्वर्थत्वासिद्धिः । प्रथमोपस्थितत्वमे-व हि श्रुतेर्बलवत्त्वे बीजम् । मम श्रुतिप्रकरणाभ्यामस्य क्रतुयुक्तपुरुषधर्मता । अविरोधात् । विरोधे एव बला-बलचिन्ताप्रवृत्तेः । अन्यथा "जञ्जभ्यमानो ऽनुब्रूयान्म-यि दक्षक्रतू" इत्यत्र क्रतावपि जञ्जभ्यमानपुरुषस-स्वादविरुद्धाभ्यां वाक्यप्रकरणाभ्यां पुरुषसंस्कारमु-खेन क्रत्वर्थत्वसिद्धान्तस्त्वदीय उच्छिद्येत ।

तदुक्तं भट्टैः—

स्त्र्युपायमांसभक्षादिपुरुषार्थमपि श्रितः ।

प्रतिषेधः क्रतोरङ्गमिष्टः प्रकरणाश्रयात् ॥ इति ।

अनारभ्याधीतो "नानृतं वदेद्" इति स्मार्तनिषेधस्तु अर्थानृतपर एव । विदितवेदितव्याः परावरज्ञाः के-चिदृषयो यद्वानस्तद्वानः इति प्रयोक्तव्ये यर्वाणस्त-

र्वाणि इति प्रयुञ्जते याज्ञे कर्मणि पुनर्नापभाषन्ते ते-न यर्वाणस्तर्वाणो नाम बभूवुरिति पस्पशास्थभाष्य-स्वरसात् । तद्भाष्यादेव दर्शपूर्णमासप्रकरणपठित-स्योभयनिषेधकत्वम् । ते हेलयो हेलय इति कुर्व-न्तः पराबभूवुरिति क्रतुप्रकरणपठितभाष्यलिखितश्रु-त्यन्तराच्च ।

अत एव शिष्टा व्यवहारकाले स्वस्वदेशभाष-या व्यवहरन्तो न प्रत्यवायं मन्यन्ते ।

अत एव कर्त्रधिकरणत्वेन तव सम्मते ऽधिक-रणे "अकर्म क्रतुसंयुक्तं संयोगान्नित्यानुवादः स्यात्" इति पूर्वपक्षसूत्रम् । क्रतुसंयुक्तं क्रतुप्रकरणपठितम् न कर्मनिषेधकं "नानृतं वदेद्" इति वाक्यमनारभ्याधी-तत्वेन 'नानृतं वदेद्' इति वाक्येन संयोगात्समाना-कारत्वान्नित्यानुवादः स्यात् । एवं च क्रतावप्य-नृतवदने स्मार्तमेव प्रायश्चित्तमिति तदर्थः । तदुत्तरं "विधिर्वा संयोगान्तराद्" इति सिद्धान्तसूत्रम् । अत्र संयोगपदं संयुज्यते कारणमनेनेति व्युत्पत्त्या प्रयोज-नपरम् । स्मार्तेन हि तेनानृतवदने पुरुषस्य प्रत्यवायः । वर्जने च तदभावः । नतु क्रतोः किञ्चित्तद्भावा-भावयोर्वैगुण्यमवैगुण्यं वा ।

एवं च यः स्वस्य प्रत्यवायमङ्गीकृत्य क्रतुमवि-गुणमिच्छति तेन अनृतं न वर्ज्यं स्यात् । क्रतुप्रक-रणस्थेन तेन क्रतोर्वैगुण्यमुच्यते इत्यतो नानुवादः, किन्तु विधिरेवेत्यर्थ इति ॥ ६ ॥

(कुं० टी०) *सम्बन्ध एवेति । आकृत्यधिकरणन्यायात् ।

र्वाण इति प्रयुञ्जते याज्ञे कर्मणि पुनर्नापभाषन्ते ते-
न यर्वाणस्तर्वाणो नाम बभूवुरिति पस्पशास्थभाष्य-
स्वरसात् । तद्भाष्यादेव दर्शपूर्णमासप्रकरणपठित—
स्योभयनिषेधकत्वम् । ते हेलयो हेलय इति कुर्व-
न्तः पराबभूवुरिति क्रतुप्रकरणपठितभाष्यलिखितश्रु-
त्यन्तराच्च ।

अत एव शिष्टा व्यवहारकाले स्वस्वदेशभाष-
या व्यवहरन्तो न प्रत्यवायं मन्यन्ते ।

अत एव कर्त्रधिकरणत्वेन तव सम्मते ऽधिक-
रणे "अकर्म क्रतुसंयुक्तं संयोगान्नित्यानुवादः स्यात्"
इति पूर्वपक्षसूत्रम् । क्रतुसंयुक्तं क्रतुप्रकरणपठितम् न
कर्मनिषेधकं "नानृतं वदेद्" इति वाक्यमनारभ्याधी-
तत्वेन 'नानृतं वदेद्' इति वाक्येन संयोगात्समाना-
कारत्वान्नित्यानुवादः स्यात् । एवं च क्रतावप्य-
नृतवदने स्मार्तमेव प्रायश्चित्तमिति तदर्थः । तदुत्तरं
"विधिर्वा संयोगान्तराद्" इति सिद्धान्तसूत्रम् । अत्र
संयोगपदं संयुज्यते कारणमनेनेति व्युत्पत्त्या प्रयोज-
नपरम् । स्मार्तेन हि तेनानृतवदने पुरुषस्य प्रत्यवायः ।
वर्जने च तदभावः । नतु क्रतोः किञ्चित्तद्भावा-
भावयोर्वैगुण्यमवैगुण्यं वा ।

एवं च यः स्वस्य प्रत्यवायमङ्गीकृत्य क्रतुमवि-
गुणमिच्छति तेन अनृतं न वर्ज्यं स्यात् । क्रतुप्रक-
रणस्थेन तेन क्रतोर्वैगुण्यमुच्यते इत्यतो नानुवादः,
किन्तु विधिरेवेत्यर्थ इति ॥ ६ ॥

(कुं० टी०) *सम्बन्ध एवेति । आकृत्यधिकरणन्यायात् ।

येत्" "न मांसं भुञ्जीत" इत्यादिर्निषेधः पुरुषार्थो ऽपि प्रकरणात्क्रत्वङ्गमपीत्यर्थः । *अर्थानृतपर एवेति । क्रतोरन्यत्र शब्दानृतस्यादोषत्वात् । अत्रैव दृष्टान्तमाह *विदितेति । ननु "विभाषा गमहनविदविशाम्" इति वेट्कत्वाद् "यस्य विभाषा" इति निषेधः प्राप्नोति । सत्यम् । तौदादिकस्य विकल्पः । यदुपाधेर्विभाषा तदुपाधेर्निषेधः, "आदितश्च" इति "विभाषा भावादिकर्मणोः" इति योगविभागात् । ननु "उदितो वा" इति भावार्थे क्त्विविकल्पविधानात् भावार्थे निष्ठायामेव निषेधः स्यादिति चेत् । मैवम् । प्रत्ययार्थो नोपाधिः, "तेन निर्वृत्तम्" इति निर्देशात् । परः परमात्मा । अवराः, हिरण्यगर्भादयः । *पठितेति । "नानृतं वदेद्" इतीत्यर्थः । *श्रुत्यन्तराच्चेति । याज्ञे कर्मणि शब्दानृतस्यापि दोषत्वश्रवणादित्यर्थः ।

*नित्यानुवादइति । उपनयनप्रभृत्यामरणं स्मार्तो ऽनृतवदननिषेधस्तस्यैवायमनुवादः इत्यर्थः । *प्रयोजनपरमिति । स्मार्तेन निषेधेनानृतवदने पुरुषस्य प्रत्यवायो बोध्यते, नतु क्रतुवैगुण्यमित्यर्थः ॥ ६ ॥

(क० टी०) *एवम्—लाघवात्कृतौ शक्त्यङ्गीकारे । एवमग्रेऽपि । *पदानामपीति । यौगिकानामपीत्यर्थः । एवेन द्रव्यवाचित्वव्यवच्छेदः । ननु सामानाधिकरण्यानुरोधेन तत्र नैवमत आह *लक्षितेनेति । नन्वक्षरमर्यादया कथं तत्रैव शक्तिलाभो ऽत आह—*समासे इति । इदमपि पररीत्या । सिद्धान्तस्त्वनुपदमेव स्फुटीभविष्यति । अरुणाधिकरणोच्छेदवद् गुणाधिकरणोच्छेदो ऽपि तव मते इत्याह *किञ्चैवमिति । *इत्यत्रेति । किमामिक्षावाक्यविहितयागे वाजिनाख्यो गुणो विधीयते, अथवा द्रव्यदेवतासंयोगेन कर्मान्तरमिति संशये द्वितीयपक्षे गौरवात्तत्रेति शेषः । द्रव्यदेवतयोर्यागस्वरूपत्वादुभयरूपत्वादुभयरूपत्वं द्रव्यकृतम्, एकस्यं

देवताकृतमित्याह *तेनेति । *श्रौतः—द्रव्यदेवतयोः । एवमग्रेऽपि । नन्वामिक्षाया अपि तत्पदसमभिव्याहारादेव देवतासम्बन्धावगमात्कथं तस्य श्रौतत्वमत आह *सत्यपीति । प्रकृते तत्कृतसाम्ये सत्यपीत्यर्थः । विशेषमाह *स्वाभिन्नेति । अभिधानपर्यवसानायेत्यादिः । अपिना तदनपेक्षासमुच्चयः । *भिन्नेति । पर्यवसिताभिधानस्येतरप्रत्यायनायेत्यादिः । अवधारणमुभयत्रापि बोध्यम् । *एवञ्च—उक्तरीत्या प्रमाणभेदेच । ननु देवतैक्ये कथं तत्त्वमत आह *वाजिभ्य इति । यौगिकानां द्रव्यानभिधायकत्वेन तदसङ्गतेराह *भङ्ग इति । *एवं हि—लक्षणयाऽपि श्रौतत्वाङ्गीकारे हि । किञ्चेत्याद्युक्तदोषद्वयमुद्धरति *नचेति ।

अयम्भावः—आकृत्यधिकरणन्यायानङ्गीकारेऽधिकरणद्वयमुक्ताशयकम्, तदङ्गीकारे तु तत्र सम्बन्धे एव शक्तिस्तत्राद्यसाध्यस्य लक्षितेन सामानाधिकरण्येन सिद्ध्या तदुच्छेदेन दोषः, द्वितीयस्य तु नचलक्षितेत्यादिरीत्योपपत्तिरिति न तदुच्छेदः । यद्यप्युक्तदोषद्वयात्तथा दुर्वचामेति तदुच्छेद एव, तथाऽप्युत्पत्तिशिष्टेन बलीयसाऽवरोधान्नोक्तकर्मानुवादेन तद्विधिरिति न तदुच्छेद इति सम्बन्धः । तत्रैव यद्वा स्वसिद्धान्ते तन्न्यायेनाशङ्कते *नचेति । *तत्र—सम्बन्धे । एतं च व्यक्तिपक्षादविशेष इति न्यायाश्रयणवैफल्यमिति भावः । तन्न्यायेनैवाह *नचतदन्वियति । *दण्डीति । तद्धादिजन्यबोधे बुद्धिस्थत्वादिवदिति भावः । कादाचित्कत्वेऽप्याह *नियमत इति । नन्वेवं कथं नीलादीनां गुणगतजातौ शक्तिरत आह *नीलादिभ्यश्चेति । [1]नीलत्वविशिष्टनीलेति पाठः । एवं सति तद्विषयतामुपसंहरति *एवं चेति । नीलादौ भावे दण्ड्यादावभावे चेत्यर्थः । तत्रैव च लक्षितेन सामानाधिकरण्यनिर्वाहो नान्यत्रेति भावः । 'प्रकृतिप्रत्ययोः' इति न्यायेन भावनायास्तदनुरोधेन प्रत्ययवाच्यत्वमिति युक्ति द्व-

---

(१) एतत्कलानुरोधान्मूले नीलत्वेन नीलवच्चेति पाठः प्रतीयते । उपलभ्यकलापुस्तकान्तरे नीलत्वेनेति प्रतीकमादाय गुणगतेनैवेत्यर्थ इति व्याख्यानमपि दृश्यते परन्तु उपलब्धमूलपुस्तकेषु तदनुपलम्भान्मूलपुस्तकानुरोध्येव पाठो मूलेऽवस्थापितः।

यति *किञ्चप्रत्ययेति । एकवाक्यत्वार्थमाह *क्रियेति । अन्यथा तद्विरोधापत्तिरिति भावः । *परत्वे—वाच्ये इति शेषः । *धात्वर्थेति । प्रत्ययार्थकालसंख्यानिष्ठप्रकारतानिरूपितेत्यादिः । त्वयापीत्यपिना सिद्धान्तिसमुच्चयः । ननु तत्र तस्य धातुलभ्यत्वे ऽपि तदर्थं तेनानुवाद इति तदर्थत्वमप्यङ्गीक्रियते इत्यत आह *अन्येति। धातुलभ्यस्य भावस्येत्यर्थः । *अपिः—स्थितधात्वर्थत्वसमुच्चायकः । *तद्वाच्यता-तिङ्वाच्यता । अभ्युपेत्यापि तन्मतमत एवेत्याद्युक्तिं खण्डयति *किञ्च नानृतमिति । *प्रथमोपेति । श्रुतेः सर्वथा निरपेक्षत्वमुत्तरोत्तरस्य पूर्वपूर्वसापेक्षत्वमिति तत्सिद्धान्तादिति भावः । नन्वयं दोषः सिद्धान्ते ऽपि तदुक्त एवेति समत्वाद् चोद्य एवेति आह *ममत्विति । कर्त्रादेराख्यातार्थत्ववादिन इत्यर्थः । तुरुक्तवैलक्षण्ये । तथा च सिद्धान्ते न दोष इति न समत्वमिति भावः । तक्रकौण्डिन्यन्यायवत्तेत्याह *विरोध एवेति । *अन्यथा—तत्तुल्यत्वाङ्गीकारे । मदुक्तमेव तन्मूलभूतवार्त्तिककृत्संमतं न त्वदुक्तमित्याह *तदुक्तमिति । आदिना ऽनृतवदनादि ।*पुरुषार्थमित्यन्तमेकं पदम् । स्त्रीगमनमांसभक्षणादिरूपो यः पुरुषार्थस्तं समाश्रितो ऽपि प्रतिषेधः प्रकरणाश्रयात् क्रत्वर्थमिष्ट इत्यर्थः । अत एव पुरुषार्थोऽपीति वाच्ये 'तमपि श्रितः' इत्युक्तिः सफला । अत एव च "अकर्म" इति वक्ष्यमाणाधिकरणे—

वदेदिति श्रुतेरत्र पुरुषः सम्प्रतीयते ।
विधिरप्यर्थवानेवं क्रत्वर्थे ह्यन्यथा भवेद् ॥ इत्युक्त्वा,

तस्माद्विधयस्तावत्पुरुषार्थास्ततश्च प्रतिषेधानामपि तदनुसारित्वात्पुरुषार्थत्वसिद्धिः ।

अत आत्मोपकाराय पुरुषो नानृतं वदेदिति शास्त्रार्थो ऽवधार्यते इति तैरेवोक्तम् । एतेन भक्षादिरिति व्यस्तपाठः प्रत्युक्तः । तथाच तत्त्वाश्रिषेधस्यापि तत्त्वतस्तत्त्वं च । अन्यथा प्रकरणपाठासंगतिरेवेति भावः । यत्तु अनारभ्याधीतेन स्मार्त्तनिषेधेनैव सर्वत्र पुरुषप्रत्यवाये सिद्धे तत्प्रकरणपठितस्य क्रत्वर्थत्वमेव युक्तमिति, तन्नेति ध्वनयन्नाह *अनारभ्येति । क्रतुप्रकरणापठित इत्यर्थः । मनुयाज्ञवल्क्याद्युक्तत्वादाह *स्मार्तेति । गुणोपसंहारपादे "कार्याख्यानादपूर्वम्" इत्यधिकरणे (उ० मी० अ० ३ पा० ३

अ० ९ सू० १८) भामत्यां स्पष्टमिदम् । श्रुत्यनुवादकभाष्यस्यार्थतोऽल्पानुवादमाह *विदितेति । अनेन श्रवणमननिदिध्यासनसम्पदुक्ता । *परावरेति । विद्याऽविद्याप्रविभागज्ञा इत्यर्थः । *प्रयुञ्जते इति । वर्त्तमानसमीपे भूते लट् । एवमग्रेऽपि । अत एव बभूवुरित्यग्रिमसङ्गतिः । *याज्ञे इति । अनेन तत्त्वज्ञानेनामपि कर्माधिकारं सूचयति । *पुनस्त्वर्थे । *तेयर्वाणइति । योगिन एते विरक्त्यतिशयाल्लौकिकेष्वर्थेषु आग्रहविरहिणः यथा तथा ऽऽस्माकं भवत्विति विवक्षवः, ते ऋषयस्तथा वक्तव्ये तथोक्त्या तन्नामानो बभूवुरित्यर्थः । सैव तेषां संज्ञा जातेति तात्पर्यम् । दोषसत्त्वे तु तथोक्तेरसम्भवेन श्रुतौ तथाऽऽख्यानासङ्गतिरिति भावः । नन्वेवं तस्यापि तत्त्वमेव कुतो नात आह *एतदिति । याज्ञे कर्मणि स्यादित्यर्थः । एवः प्रसिद्धाविति न पूर्वविरोधः । अप्यर्थो वा । अत एवाह *ते इति इति । *कुर्वन्तः—अपशब्दभाषणं कुर्वन्तस्ते ऽसुरा इत्यर्थः । *क्रतुविति । ज्योतिष्टोमेत्यर्थः । उभयाकाङ्क्षा प्रकरणम् ।

शिष्टाचारसंवादो ऽप्यत्रेत्याह *अत एवेति । अयं भाष्यादिसंमतस्तयोर्भेदो जैमिन्यादिसंमतो ऽपीत्याह *अत एवेति । उक्तरीत्या तयोर्भेदादेवेत्यर्थः । सूत्रद्वयेऽन्वयः । गामश्वमितिवत्समुच्चयः । सङ्गच्छते इति शेषः । तत्र अन्यथाऽधिकरणार्थो वक्ष्यमाण इति तथा स्वस्यानिष्टत्वादाह *तवेति । भावार्थाधिकरणं त्वितो भिन्नमिति भावः । एतेन तन्मते मिथो विरोधो ऽपि सूचितः । कर्त्तुर्हि वाच्यत्वसाधकमेवेदं सूत्रमिति तृतीयतुर्यपादे इत्यर्थः । साकाङ्क्षत्वाच्छेषमाह *अनारभ्येति । संयोगादित्यस्य व्याख्या *समानेति । अनुवादत्वस्य सफलत्वनियतत्वात्पूर्वपक्षतात्पर्यमाह *एवं चेति । तस्य तदनुवादत्वेचेत्यर्थः । *स्मार्तमेवेति ।

> निन्दितेभ्यो धनादानं वाणिज्यं शूद्रसेवनम् ।
> अपात्रीकरणं ज्ञेयमसत्यस्य च भाषणम् ॥

> सङ्करापात्रक्रियासु मासः शोधनमैन्दवमिति—

मन्वाद्युक्तमेवेत्यर्थः ।

एतेन यजुर्भ्रेषप्रायश्चित्तादिनिरासः । फलभेदमेवाह *स्मार्तेनहीत्यादिना । *तेन—निषेधेन । एवमग्रेऽपि । बोध्यते इत्यग्रे शेषः । तस्याग्रे ऽप्यनुषङ्गः । किञ्चिदर्थमेवाह *तदिति । *वा चार्थः । *एवं चेति । आत्मदोषपरिहाराय पुरुषेणानृतन्न वाच्यमिति तत्तात्पर्यं चेत्यर्थः । *अङ्गीकृत्य—अङ्गीकृत्यापि । तदुक्तं तैरेव यदा दर्शपूर्णमासस्थोऽपि तदतिक्रमं करोति तदा ब्राह्मातिक्रमवदस्य स्वयं प्रत्यवायमात्रं स्यान्न कर्मफलप्रतिबन्धः । नहि शुद्धपुरुषधर्मातिक्रमैः क्रतवः प्रत्यवयन्ति ।

तथाहि—

यो नामः क्रतुमध्यस्थः कलञ्जादीनि भक्षयेत् ।
न क्रतोस्तत्र वैगुण्यं यथाचोदितासिद्धितः ॥ इति ।

क्रतवो हि स्वसम्बधिनौ विधिप्रतिषेधावपेक्षमाणास्तद्व्यतिक्रमे सति विगुणा भवन्ति । ये तु पुरुषगता विधिप्रतिषेधास्ते क्रत्वन्तरगता इवास्य सदसद्भावयोरविशिष्टाः । नहि तेषु गुणत्वबुद्धिरुत्पन्ना येनातिक्रमे वैगुण्यबुद्धिः स्यात् । तेन दर्शपूर्णमासयोरनृतं वदन्नरकं च प्राप्नुयाद्दर्शपूर्णमासफलञ्चाविकलमवाप्नुयादिति स्मृत्यर्थः । श्रौतस्तु प्रकरणयुक्तपुरुषधर्म इत्यत्रैषोऽर्थो विज्ञायते वर्जितानृतवदनकेन पुरुषेण कृतौ दर्शपूर्णमासौ फलं साधयत इति प्रकरणसामर्थ्यात् पुरुषगतापूर्वसाधनत्वं लक्षयित्वाऽनृतं प्रतिषिद्धम् । अतश्च तदतिक्रमे दर्शाद्यपूर्वमेव वैगुण्यान्न स्यान्न तु पुरुषस्य कश्चित्प्रत्यवायः । नहि तदानीं कल्प्यमानः प्रत्यवायः स्वतन्त्रपुरुषसम्बन्धित्वेन कल्पयितुं शक्यते इति । तदाह *क्रतुप्रकरणेति । *क्रतोः—तस्यैव । 'वा स्याद्' इति कोशाद्वाऽवधारणे सूत्रेइत्याह *विधिरेवेत्येति । *केचित्—भट्टप्रभृतयः ॥ ६ ॥

परेतु "अथ ब्रह्मचारिणो व्रतम्" इत्युपक्रम्य "नेक्षेतोद्यन्तमादित्यम्" इतिवदस्यापि पाठात् स्मार्ते "नानृतं

---

(१) वा स्याद्विकल्पोपमयोरेवार्थेच समुच्चये इति विश्वः ।

(२) केचिदित्युपलब्धमूलपुस्तकेष्वनुपलब्धमिति मूले नोपन्यस्तम् । कलानुरोधात्तद् 'विधिरेवेत्यर्थ' इति एतन्मूलोत्तरं ज्ञेयम् ।

वदेद्" इति तत्संकल्पपरम् । इदं तु संयोगान्तरात् क्रतुप्रकरणपाठाद् व्रतोपक्रमाभावाच्च, अनुवादफलाभावाच्च, प्रयोजनसम्भवाच्च प्रतिषेधविधायकमेवेत्यर्थ उचितः । नहि केवलप्रयोजनमात्रेण वाक्यार्थव्यवस्थितिः । नहि प्रयोजनानुवर्ति प्रमाणामिति न्यायात् ।

न्यायेन वाक्यार्थे निर्णीते प्रयोजनासिद्धिरित्यन्यत् ।

नच तादृशोपक्रमानुपलम्भ इति वाच्यम् ।

ब्रह्मचारिप्रकरणे—

ब्राह्मणः काममश्नीयाच्छ्राद्धे व्रतमपीडयन् ।

ब्राह्मणो ऽत्र ब्रह्मचारी । ततस्तद्व्रतप्रदर्शनपरम्—

मधुमांसाञ्जनोच्छिष्टशुक्तस्त्रीप्राणिहिंसनम् ।

भास्करालोकनाश्लीलपरिवादादि वर्जयेद् ॥ इति—

याज्ञवल्क्योक्तेः । व्रतमपीडयन् मध्वादिपरिहारेण । अश्लीलमसभ्यभाषणमिति मिताक्षराव्याख्यातेनाश्लीलपदेनासभ्यानृतभाषणयोः संग्रह इति सूचितम् । भास्करालोक उदितादेरिति च मिताक्षरा । शुक्तं परुषवच इति च । आदिपदेन स्मृत्यन्तरोक्तगन्धमाल्यादिवदनृतस्यापि संग्रह इत्यन्ये ।

"नेक्षेतोद्यन्तम्" इत्यादिविषये—

उपक्रमे श्रुतं ब्रह्मचारिव्रतपदे यतः ।

तदन्वयबलात्कर्मविशेषो ह्यत्र बोध्यते ॥

इति मिश्रोक्तेश्च ।

प्रकृताधिकरणे शबरस्वाम्यपि । "संयोगान्तराद्" इति सूत्रैकदेशमुपादाय नियमानुष्ठानेन पुरुषस्य

संबन्धः स्मर्यते पदार्थप्रतिषेधेन संयोग इह पुरुषस्ये-त्ययमिह संयोग इत्याहेत्याहुः ।

नियमश्च सङ्कल्प एव । तदनन्तरं क्रतुसंयुक्ते पूर्वोक्तनिषेधवाक्ये, "जञ्जभ्यमानोऽनुब्रूयान्मयि दक्षक्रतू" इति विधिवाक्ये च साधारणतया पूर्वपक्षोपपादकम् "अहीनवत्पुरुषधर्मस्तदर्थत्वात्" इति सूत्रम् । उभयमपि पुरुषधर्मः ... । आद्ये "... " इतिश्रुत्या, द्वितीये "जञ्जभ्यमानो ऽनुब्रूयात्" इति वाक्येन पुरुषार्थत्वावगमात् । ज्योतिष्टोमप्रकरणपठितम् "द्वादशोपसदास्तिस्र एवोपसदो द्वादशाहीनस्य" इत्यहीनसंयोगात्प्रकरणादुत्कृष्यते तद्वत । श्रुतिवाक्याभ्यां च प्रकरणं दुर्बलमिति तदर्थः ॥ ७ ॥

(कुं० टी०) *संकल्पपरमिति । "अथ व्रतम्" इत्युपक्रमादुदयकालिकादित्यानीक्षणसंकल्पवदनृतवदनाभावसंकल्प इत्यर्थ इति भावः । संयोगान्तरादित्यस्यार्थमाह *क्रतुप्रकरणेत्यादि । स्मार्ते ब्रह्मचारिव्रतोपक्रमः कथमिति शङ्कते *नचेति । असभ्यं व्रीडादिदायकम् । *आदिपदेनेति । केचिदनृतवदनेऽश्लीलं सगृह्णन्ति, अन्ये आदिपदेनेत्यर्थः । ब्रह्मचारिव्रतविषयत्वं प्रकारान्तरेण द्रढयति *इत्यादिविषय इति । मिश्रोक्तेश्चेत्यत्रान्वयः । ब्रह्मचारिव्रतविशेषो ऽत्र बोध्यते इति कारिकार्थः । कर्मविशेषश्चानीक्षणसङ्कल्परूपः । *स्मर्यते इति । स्मार्तेन "नानृतम्" इत्यनेन नियमानुष्ठानसम्बन्धः

---

(१) परार्थेतिपाठं परिकल्प्य कुञ्चिकाकारो व्याख्यत् परन्तु कलाऽनुरोधेन मूलपुस्तकत्रितये उपलम्भाच्च पदार्थेति पाठ एवावस्थापितः ।

पुरुषे बोध्यते । *परार्थेति । इह क्रत्वर्थनिषेधेन पुरुषस्य संयोगो बोध्यते इत्यर्थः । *ज्योतिष्टोमेति । ज्योतिष्टोमप्रकरणे श्रूयते-"तिस्र एव साह्नस्योपसदो द्वादशाहीनस्य" इति । एकेनाह्ना निष्पाद्यत्वात्साह्नो ज्योतिष्टोमः । दीक्षादिवसादूर्ध्वमभिषवदिवसात्पूर्वं कर्तव्या होमा उपसदः । चतुर्विधा हि सोमयागाः—एकाहाहीनसत्रायनात्मकाः । एकैकदिवससाध्या अग्निष्टोमादयः एकाहाः । द्विरात्रादयो ऽहीनाः द्वादशाहः सत्राहीनोभयात्मकः । त्रयोदशरात्रादीनि सत्राणि । संवत्सरादिसाध्यानि अयनात्मकानि । अत्र न हीन इति व्युत्पत्त्या ज्योतिष्टोम एवाहीनशब्देनोच्यते । स हि सर्वस्य यागस्य प्रकृतिः । तथा च प्रकरणाज्ज्योतिष्टोम एव द्वादशत्वत्रित्वयोर्विकल्पः इति पूर्वपक्षः । द्विरात्रादावहर्गणे अहीनशब्दो रूढः इति सवनप्रकरणादुत्कृष्य तत्रैव द्वादशत्वविधिरिति सिद्धान्तः ॥७॥

(क.टी.)केचिदितिसूचितामरुचिं वक्तुं सिद्धान्तसूत्रस्य सिद्धान्तार्थमाह *परेत्वित्यादिना आहुरित्यन्तेन । अस्यापीत्यस्यार्थं सूचयन्नाह *स्मार्त्तमिति । प्रजापतिव्रतान्तर्गतं मन्वाद्युक्तंचेत्यर्थः । *तदिति । यावद्ब्रह्मचर्यानृतवदनाभावेत्यर्थः । *इदन्त्विति । श्रौतन्त्वित्यर्थः । तच्च स्थलत्रितये । तत्र-द्वितीयाष्टके तैत्तिरीये "विश्वरूपो वै" इति प्रश्ने "नासोमयाजी" इत्यनुवाके दर्शपूर्णमासमहाप्रकरणावान्तरदाक्षायणयज्ञप्रकरणे "तस्यैतद् व्रतं नानृतं वदेन्न माꣳसमश्नीयान्न स्त्रियमुपेयान्नास्य पल्पूलनेन वासः पल्पूलयेयुरेतद्धि देवाः सर्वं न कुर्वन्ति" इत्येकम्, प्रथमाष्टकब्राह्मणे "ब्रह्मसन्धत्तम्" इतिप्रश्ने "द्वादशसु" इत्यनुवाके आधानप्रकरणोत्तरं "तस्मादाहिताग्निर्नानृतं वदेन्नास्य ब्राह्मणो ऽनाश्वान् गृहे वसेद्" इत्यादि द्वितीयम्, आरण्यके "सहवै" प्रश्ने कुष्माण्डहोमप्रकरणे "न माꣳसमश्नीयान्न स्त्रियमुपेयान्नोपर्यासीत जुगुप्सेतानृतात्पयो ब्राह्मणस्य व्रतम्" इति तृतीयम् । तत्र आद्यतृतीययोः संयोगान्तरादित्यस्यार्थः—*क्र-

त्विति । आद्यद्वितीयतृतीयसाधारणम् अर्थान्तरमाह *श्रुतोपक्रमेति । सर्वत्र तद्व्रतोपक्रमाभावाच्चेत्यर्थः । तथैवाह *अनुवादेति । अत्र सर्वत्र प्रायश्चित्तान्तरोक्तेस्तत्प्रायश्चित्ताप्राप्तिरिति भावः । आद्यतृतीयाशयेनाह *उक्तेति । क्रतुवैगुण्येत्यर्थः । *प्रतिषेधेति । तत्राद्यं "तस्यैतद् व्रतम्" इत्युपक्रमाद्यावत्क्रतुसंकल्पविषयप्रतिषेधविधायकम्, द्वितीयं श्रुतोपक्रमाभावेऽपि क्रतोर्ग्राह्यत्वादनन्तरम् 'आहिताग्निव्रतानि "नानृतं वदेद्" इत्याद्यापस्तम्बोक्तत्वात्तस्य यावज्जीवसंकल्पविषयप्रतिषेधविधायकत्वम् । अत एव प्रयोगकारैराधानप्रयोगोत्तरम् 'अथाहिताग्नेर्व्रतसङ्कल्पः—अनृतं न वदिष्यामि, अनाश्वासं ब्राह्मणं न वासयिष्ये, सूर्योढमतिथिं नापरोत्स्ये, ऋचीषपक्वं नाशिष्यामि, क्लिन्नं दारु नाग्नावाधास्यामि, अन्तर्नाव्यपो नाशिष्यामि, स्वकृते इरिणे जातं न खादिष्यामि, पुण्यो भविष्यामि, हिंकृत्य वाग्यतः स्त्रियमुपैष्यामि, हिंकृत्य स्त्रियमुपैष्यामीति वा, सायमुद्धरणानन्तरमाहुतावहुतायां नाशिष्यामि, नक्तमन्नादन्यन्न दास्ये नक्तमन्नादन्यदपि दास्ये इति वा, एतस्मिन्संवत्सरे पशुनाऽनिष्ट्वा मांसं न भक्षयिष्यामीत्याहिताग्नेर्व्रतसंकल्पा यावज्जीवमनुष्ठेयाः' इत्युक्तम् । तृतीयं तत्र पाठात्तदनुपक्रमाच्छुद्धक्रतुगतप्रतिषेधविधायकमित्यर्थः । *विधायकमेवेत्येवेन तन्मात्रव्यावृत्तिः । औचित्यमेव प्रतिपादयंस्तत्रारुचिमाह* नहीति । केवलशब्देन सजातीयव्यवच्छेदः । मात्रपदेन विजातीयस्य । सिद्धस्य गतिश्चिन्तनीया । दृष्टान्तसाधारण्येन शङ्कते *न च तादृशोपेति । "तस्यैतस्य स्नातकस्य व्रतानि" इत्युपक्रम्याश्वलायनेन, "अथ स्नातकव्रतानि" इत्युपक्रम्यापस्तम्बेन "व्रतानीमानि धारयेद्" इत्युपक्रम्य मनुना यथा स्नातकव्रतान्युक्तानि तद्वदत्र नोक्तमित्यर्थः । तथा च तस्य तत्परत्वं दुर्घटमिति भावः । शाब्दतदुपक्रमाभावेऽप्यार्थस्तदुपक्रम इत्याह *ब्रह्मचारीति । 'ब्रह्मचर्ये स्थितो नैकमन्नमद्यादनापदि' इति पूर्वार्द्धादाह *ब्राह्मण इ-

---

१ अत्र कलापुस्तके ईरिणे नावसास्यामीत्युपलभ्यते परन्तु कात्यायनश्रौतसूत्रे ईरिणे उत्पन्नं न खादिष्यामीत्युक्तेः, तद्व्याख्याकारैश्च उत्पन्नं तिन्तिड्यादि न भक्षयिष्ये इति व्याख्यानात्तदेवात्रावस्थापितम् ।

ति । तद्ग्रहणं क्षत्रादेः श्राद्धभोजनव्युदासार्थम् इति भावः । *ततः- अव्यवधानेन । *परामधुमांसेति पाठे परा इतिरूपा या याज्ञव- ल्क्योक्तिस्तस्या इत्यर्थः । *परस्येति पाठे परस्येत्यस्य याज्ञवल्क्यव- चनादित्यर्थः । नन्वेतावता दृष्टान्तसिद्धावप्यनृतवदननिषेधस्य तत्त्वं न लब्धं "नाहितं नानृतञ्चैव" इति याज्ञवल्क्योक्तं तु स्नातकप्र- करणस्थमतो मिताक्षरामाह *व्रतमिति । आदिना मांसादि । तामेवाह *अश्लीलमिति । नन्वेवमपि दृष्टान्तासङ्गतिः सामान्यतो रविदर्शनाभावस्यैव तत्त्वलाभादत आह *भास्करेति । पर्युषि- तस्याभक्ष्यप्रकरणे उक्तेराह *परुषमिति । मिताक्षरेत्यस्यानुषङ्गः । नन्वश्लीलमसभ्यभाषणमित्येव पाठ इति कथं तत्संग्रहो ऽतस्तदु- क्तयुक्त्यैवाह *आदीति । *स्मृत्यन्तरेति । तत्प्रकरणे द्यूतं च ज- नवादं च परिवादं तथा ऽनृतमित्यादि मन्वापस्तम्बाद्युक्तेरित्यर्थः । दृष्टान्ते उपक्रमः शाब्दोऽप्यस्तीति पार्थसारथिमिश्रसंमतिमप्याह *नेक्षेतोद्यन्तमिति । ब्रह्मचारिधर्मभूतप्रजापतिव्रतान्तर्गते इत्यर्थः । स्पष्टं चेदमादौ नञर्थवादे, लक्ष्म्यां च मिताक्षराव्याख्यायाम् । स्वोक्तभिन्नार्थे तद्भाष्यसंमतिमप्याह *प्रकृतेति । "अकर्म- क्रतुसंयुक्तम्" इत्यधिकरणे इत्यर्थः । *संयोगान्तरादिति सूत्रैकेति । "विधिर्वा संयोगान्तराद्" इति सूत्रस्य विधिर्वा संयोगादित्येकदेश- मित्यर्थः । तावदेव सूत्रमिति भ्रमनिरासायेदम् । *नियमेति । विधिर्वाऽयन्दर्शपूर्णमासयोर्नानृतंवदेदिति, नानुवादः, कुतः संयो- गान्तरादित्यादिः । संयोगभेदस्यैव प्रतिपादको नियमेत्यादिग्रन्थः । *स्मर्यते–स्मृत्या प्रतिपाद्यते । *पदार्थेति । क्रतुगतसङ्कल्पविषयानृ- तवदनपदार्थेत्यर्थः । *इह–श्रौतविशेषे । पुरुषस्येत्यग्रे इति कथम- न्यत्र श्रूयमाणोऽन्यस्यानुवादो भविष्यतीति तत्र शेषः । तत्फलितमाह *इत्ययमिहेति।नतु भट्टाद्युक्त इत्यर्थः।ननु तावताऽपि तस्य तत्सङ्कल्प- परत्वालाभ एव नियमानुष्ठानेनेत्युक्तेरत आह *नियमश्चेति । *स- ङ्कल्प एवेति । यावद्ब्रह्मचर्यानुष्ठीयमानानृतवदनाभावसङ्कल्पविशेष एवेत्यर्थः । तस्मादुक्ताधिकरणतस्तस्य क्रतुयुक्तपुरुषधर्मतैव । तदुक्तक्रत्वर्थतेति सिद्धम् । इदमेवैतदग्रिमाधिकरणेन द्रढयति *तदनन्तरमित्यादिना । *क्रत्विति । दर्शपूर्णमासप्रकरणप- ठिते इत्यर्थः । यद्यपि पूर्वं निषेधपरम् अकर्मेत्युक्तेः

परिशेषादिदं विधिपरमिति भाष्ये उक्तम्, श्रुत्या सह प्रकरणं विरुध्यते नवेति पूर्वत्र विचारितम् इदानीं लिङ्गवाक्याभ्यां सह विचार्यते इति वार्त्तिके उक्तम्, तथापि सिद्धान्तमतेन तुल्यत्वेन अत्र विनिगमनाविरहादाह *पूर्वोक्तेति । तत्रैव "त्वष्टाहतपुत्रः" इत्यनुवाकपठितमाह *जञ्जभ्येति । *उभयम्-अनृतवदनाभावतदनुवचनरूपमित्यर्थः । पुरुषपदार्थमाह *पुरुषधर्मइति । तात्स्थ्यात्ताच्छब्द्यमिति भावः । हेतोर्व्याख्या *आद्येइति । दृष्टान्तार्थमाह *यथेति । तिस्र एव साह्नस्योपसद इति पाठः । श्रुतेस्तैत्तिरीयायाः तथैव सत्त्वात् । साह्नः एकाहिको ज्योतिष्टोमः । अहीनः द्व्यहादिद्वादशाहान्ताहर्गणसाध्यः । उपसद इष्टिविशेषाः । तत्तात्पर्यमाह *श्रुतीति ॥ ७ ॥

तदनन्तरं "प्रकरणाविशेषाद्वा तद्युक्तस्य तत्संस्कारो द्रव्यवद्"इति सिद्धान्तसूत्रम् । प्रकरणात्तद्युक्तस्य तत्क्रतुयुक्तस्य अनृतवदनाभावानुवचनादि संस्कार इति तदर्थः । विरोधे हि श्रुतिवाक्ये बलवती । प्रकृते च तयोरविरोधात् श्रुतिप्रकरणाभ्यां वाक्यप्रकरणाभ्यां क्रतुयुक्तपुरुषसंस्कारत्वम् । यथा क्रतुयुक्तव्रीह्यादीनामेव प्रोक्षणं संस्कारकम् । तेनोभयत्रापि वैपरीत्ये क्रतुवैगुण्यं सिद्धम् । अवैपरीत्ये तत्साद्गुण्यं च । याजुषभ्रेषनिमित्तं प्रायश्चित्तं च सिद्धम् ।

नच "नानृतं वदेद्" इत्यस्य क्रतुगतपुरुषधर्मत्वे यजमानस्य प्राधान्यात् प्रधानभूतकर्त्रा यजमानेनैव वर्ज्यं स्यात् । क्रत्वर्थत्वे प्रतिषेधस्य वर्जनीयतया कर्त्रनपेक्षत्वेन यज्ञप्रवृत्तेन यजमानेन ऋत्विग्भिश्च वर्जनं सिध्यतीति विशेष इति वाच्यम् । श्रुतिप्रकरणाभ्यां क्रतुसम्बद्धपुरुषकर्तृकानृतवदना-

भाव इति बोधेन तत्सम्भवात् । क्रतुकर्तृकर्तृकेति बोधे मानाभावात् ।

किञ्च वर्ज्यभावनायाः कर्त्रनपेक्षत्वे व्यभिचारेण भावनायाः कर्त्राक्षेपकत्वमेव भवदुक्तं भज्येत ।

किञ्च युष्मदस्मद्भिन्नसामानाधिकरण्ये प्रथम इत्यर्थकेन "शेषे प्रथमः" इत्यनेन तत्सामानाधिकरण्ये एव प्रथमस्य साधुत्वाद्वदेदित्यस्य साधुत्वाय पुरुष इतिपदस्य, तदर्थस्य वाऽध्याहारावश्यकत्वेन जञ्जभ्यमानवाक्यतो वैषम्यं दुरुपपादम् ।

नच तत्सामानाधिकरण्याभावे प्रथम इत्येव तदर्थः । "उपपदे समानाधिकरणे" इत्यधिकारेण शेषपदस्वारस्येन च तादृशार्थासम्भवात् ।

नचैवं 'त्वं च चैत्रश्च पचथः' इत्यत्र परत्वात् प्रथमापत्तिः । उपयुक्तासमभिव्याहृतस्य उपयुक्तादन्यस्य शेषपदार्थत्वात् । स्पष्टं चेदं भाष्ये ।

न्यायसुधाकारोऽपि क्रत्वर्थत्वे क्रतुफलसिद्ध्यर्थत्वात्पुरुषार्थत्वमप्यस्तीति वदन् क्रतुसम्बद्धपुरुषधर्मतापक्षमेव साधु मेने ।

एवञ्च जञ्जभ्यमानसंस्कारोऽपि क्रतुसम्बद्धपुरुषमात्रस्येति बोध्यम् । तव तु विपरीतम् यजमानस्यैव स स्यात् ।

एतेन प्राधानात् यजमानसंस्कार एवेति परास्तम् ।

यद्यपीदं द्वयमपि दर्शपूर्णमासप्रकरणे एव पठितं तथाऽपि तद्गतक्रतुत्वसामान्यापेक्षमेव, पूर्वोक्तमहाभाष्यात् । भगवान् शबरस्वामी तु "नानृतं वदेद्"

इत्यस्य पुरुषधर्मत्वमुत्सूत्रमेवाशङ्क्य उत्सूत्रमेव कर्तुराख्यातप्रत्ययार्थत्वनिरासेन प्रौढ्या समाहितवान् ।

तथा भावार्थाधिकरणे भगवन्तो भट्टपादाः प्रौढिवादेनैव प्राधान्यादियुक्तिभिर्भावनाया अप्रत्ययार्थत्वमुत्सूत्रमेवोक्तवन्तः ।

"भावार्थाः कर्मशब्दास्तेभ्यः क्रिया प्रतीयेतैष ह्यर्थो विधीयते" इति हि तत्र सूत्रम् । कर्मशब्दा यजेत दद्याज्जुहुयादित्यादयस्ते भावार्थाः प्राधान्येन क्रियाऽर्थाः । "क्रियाप्रधानमाख्यातम्" "भावप्रधानमाख्यातम्" इत्युक्तेः, अतस्तेभ्यः क्रिया प्राधान्येन प्रतीयेत हि । प्रधान्यादेवैषोऽर्थः क्रियारूपः सर्वत्र विधीयते न नामार्थः । तस्याश्च शीघ्रनाशित्वाद्वारमपूर्वं स्वीकार्यमिति तदर्थः । नह्यनेन भावनायाः प्रत्ययार्थत्वं न धात्वर्थत्वमित्यर्थः स्पृश्यते । नव्यमीमांसकानां तु प्रौढिवादेनाप्युक्ते ऽर्थे मुख्यसिद्धान्तत्वभ्रम इति सुधियो विभावयन्तु ।

तस्माद्भावना धातुवाच्यैव ।

तदुक्तं "कारके" इति सूत्रे भाष्ये—"अधिश्रयणोदकासेचनैधोपकर्षणादिक्रियाः कुर्वन् देवदत्तो यदा पचतीत्युच्यते तदा तत्राधिश्रयणादिषु पचिर्वर्तते, ज्वलनक्रियां कुर्वन्ति काष्ठानि यदा पचन्तीत्युच्यन्ते तदा तत्र पचिर्वर्तते, सम्भवनं धारणं च कुर्वती स्थाली यदा पचतीत्युच्यते तदा तत्र पचिर्वर्तते" इति । सम्भवनं ग्रहणम्, धारणम् आसमाप्ति स्थापनमिति कैयटः ।

कर्तृकर्मरूपो धर्मी प्रत्ययार्थः । स्पष्टं चेदं "तिङ्भ्यामेकं द्रव्यमभिधीयते" इत्यादिना "गत्यर्थलोटा" इति सूत्रे भाष्ये । कर्त्रादिपदानां शक्तिपरत्वेऽपि शक्तिशक्तिमतोरभेदात्स एव प्रत्ययार्थः । कर्त्रादिविभक्त्या शक्तिमदभेदमापन्नाया एव शक्तेरुक्तिरिति "सार्वधातुके यक्" इत्यत्र कैयटोक्तेः । प्रत्ययार्थः प्रधानमित्युत्सर्गस्यापि भाष्यनिरुक्तकाराद्यनुभवबलेन त्याग इति । तदर्थकारकस्य धात्वर्थं प्रति विशेषणतेति केचित् ॥ ८ ॥

(कुं०टी०) *श्रुतिप्रकरणाभ्याम्–"नानृतं वदेद्"इत्यत्र । *उभयत्रापि—उक्तवाक्यद्वयेऽपि । *वैपरीत्ये—अनृतवदने, अनुवचनाभावेच । *भ्रेष इति । भ्रेषो भ्रंशो यथोचितादित्यमरः । *वैषम्यमिति । "नानृतम्" इत्यत्र पुरुषार्थत्वस्य त्यागो "जञ्जभ्यमान"इत्यत्र तत्स्वीकार इत्येतदित्यर्थः। *त्वंच चैत्रश्च पचथ इति । उपयुक्तादन्यः शेषः, इह चोपयुक्तस्य त्वंपदस्य सत्त्वान्न प्रथमः इत्यर्थः । *तद्गते–ज्योतिष्टोमगते इत्यर्थः।तेन क्रत्वन्तरेऽप्ययं विधिः। *महाभाष्यादिति । यर्वाणस्तर्वाणो नाम ऋषयो याज्ञे कर्मणि नापभाषन्ते इत्यादिकात् । *धातुवाच्यैवेति । व्यापारातिरिक्तभावनायां तु मानाभावः । शक्तिपरत्वेऽपि कर्तृत्वादीनामेव वाच्यताया वक्ष्यमाणत्वात् । *उत्सर्गस्यापीति । बहुशो व्यभिचारदर्शनात् ॥ ८ ॥

(क० टी०) *तदनन्तरम्–पूर्वपक्षानन्तरम्। प्रकरणविशेषादित्यत्र कर्मधारयो न तु षष्ठीतत्पुरुषो व्यावर्त्याभावात् । तथाचास्याविवक्षितत्वं फलितमित्याशयेनाह *प्रकरणादेति । *युक्तस्य–पु

मिति। *इत्यादीत्यनेन यत्र तत्र निघात इत्यस्य परिग्रहः। लोट्लटोः सांनिध्याच्चद्वाच्यमेवात्र कारकं लोडन्तलडन्तयोश्चार्थे लक्षणो निमित्तनिमित्तीभाव इति कैयटः। ननु सप्तमीपञ्चम्याविति सूत्रे तथा स्पष्टत्वात्तत्रापि तथेति कथमेकद्रव्याभिधानमत आह *कर्त्रादीति। उक्ते क्वचित् सुब्नियामकेषु तेषान्तत्परत्वेऽपीत्यर्थः। सर्वत्राह *शक्तीति। *स एव–शक्तिमानेव। नन्वभेदे ऽपि नियमः कथं तिङन्ते ऽत आह *कर्त्रादीति। तत्र विहितविभक्त्येत्यर्थः। नहि शक्तिः साक्षात् क्रिया गता। अत एव शक्तिः कारकमिति पक्षे कर्तृकर्मादिजबोधे शक्तिरूपकर्तृत्वादेर्नियमतः प्रकारतया भानेन तत्रैव शक्तिसिद्धौ सामानाधिकरण्योपपत्तिरिति बोध्यम्। नन्वेवं प्रत्ययार्थः प्रधानमिति न्यायविरोधो ऽतस्तावत्प्राचां मतेनाह *प्रत्ययार्थ इति। कृदादौ क्लृप्तस्येत्यर्थः। *त्यागः–तिङन्ते। सर्वसङ्ग्रहायाह *धात्वर्थमिति। *केचित्–दीक्षितभूषणकृदादयः॥ ८॥

परे तु 'प्रत्ययार्थः प्रधानम्' इति यत्र प्रत्ययस्य वाचकता तद्विषयम्। "कर्तरि" इत्यादेः स्नाद्विषयाद्धातोरित्यर्थेन तिङां तद्द्योतकत्वाद्विशेषणत्वमेव। भावे इत्यस्य तथाऽन्वयस्यैव युक्तत्वात्।

अत एव "स्नुक्रमोः" इतिसूत्रे भाष्ये "भावकर्मणोः" इति सूत्रस्य "भावकर्मवृत्ताद्धातोः" इत्यर्थकथनं कृतम्। तस्य च भावकर्मविषयाद्धातोरित्यर्थं कैयट आह। तद्विषयत्वं च धातोः कर्मादिविशिष्टक्रियावाचकत्वेन, कर्मादीनां स्वप्रकृतिकप्रत्ययवाच्यत्वेन वा। तत्र तिङ्विषयलकारस्थले आद्यम्। "क्रियाप्रधानमाख्यातम्" इति स्मृत्यन्तरात्। शत्रादिविषये त्वन्त्यम्। "सत्त्वप्रधानानि नामानि" इति स्मृतेः। "लः कर्मणि च" इत्यादेरप्ययमेवार्थः भावकर्मादिवृत्तादिति। शानजादौ कारकप्राधा-

न्यमुक्तरीत्यैव । अन्यथा शानजादिस्थानिलेन भावस्य सत्त्वभूतस्य बोधनम्, तिङ्स्थानिलेन त्वसत्त्वभूतस्य बोधनमिति तवापि न सिद्ध्येत् । तस्मादुभयत्राप्यर्थे तदंशे सूत्रतात्पर्यं चेदत्रापि तथैवास्तु । "वर्तमाने लट्" इत्यादिविहितलानुवादेन चैतद् अर्थनियामकम् ।

अत एव "कर्तरि कृद्" इत्यादिना कर्त्रादेः प्रत्ययार्थत्वबोधनमेव । भाव[1]बोधकादित्यस्य केवलक्रियामात्रबोधकादित्यर्थः ।

किञ्च "द्व्येकयोः" इत्यादीनां तिङ्विषयाणामपि नियमत्वमिति भाष्ये स्पष्टम् तद्विदाम् । सिद्धौ च नियमो भवति । धातुवाच्यत्वे च "अनिर्दिष्टार्थाः प्रत्ययाः स्वार्थे भवन्ति" इति सामान्यसूत्रेण सर्वत्र सिद्धौ नियमत्वं युज्यते नान्यथा । संख्यायाश्च कारकस्यैव क्रियायामेवान्वय इत्युपपादयिष्यते ।

स्पष्टं चेदं "बहुषु" इति सूत्रे भाष्ये ।

तत्राहि "तिङो ऽविशेषेण धातुमात्राद्विधीयन्ते इति नियमार्थं द्व्येकयोः" इत्याद्युक्तम् । एकवाक्यतया विधानमिति पक्षे ऽपि फलतो नियम एव, तद्विनाऽपि तत्र सिद्धेः ।

अत एव "अनुदात्तङितः" इति सूत्रे भाष्ये अत्र पक्षे तेषां सूत्राणां परिभाषात्वव्यवहारः ।

अत एव अजर्घाः, अचकादित्यादौ धातुमात्रात्सर्वबोधः सङ्गच्छते । लुप्तस्मरणाद्बोध इति तु

---

१ विषयादिति पाठः ।

एकशेषसूत्रे प्रत्ययलक्षणकार्यसिद्धेर्लोपफलत्वं वदता भाष्यकारेण तिरस्कृतम् । लोपमजानतां तथा बोधानापत्तेः ।

यत्तु कैयटेन तिङां स्वभावतः संख्यावाचकत्वाश्रयेण तिङ्विषयाणां तेषां नियमार्थत्वमुक्तम् ।

तन्न । एवं स्वभावाश्रयणे तेनैव तत्तत्तिङां तत्तत्संख्यावाचकत्वसम्भवेन नियमशास्त्राणामपि वैयर्थ्यापत्तेः । सुब्विषयाणामप्यनेन एकद्वित्र्यादिपक्षेष्वपि नियमार्थत्वसम्भवेन तत्र नियमोपपादनाय विशिष्य तत्र पञ्चकपक्षालम्बनवैयर्थ्यापत्तेश्च । शास्त्रमात्रस्यैव वैयर्थ्याच्चेत्यन्यत्र विस्तरः ।

"सार्वधातुके यक्" इति सूत्रस्थस्य "सार्वधातुकार्थाः कर्त्रादयः" इति भाष्यस्य तद्द्योत्या इत्येवार्थः । विकरणस्त्वत्र पक्षे साधुत्वार्थ एव । "विकरणार्थाः" इति पक्षे विकरणद्योत्या अपि । "भावकर्मवाचिनि" इत्यादेरपि तद्बोधके इत्यर्थः । तत्र 'सार्वधातुकार्थाः' इति पक्षे एकत्वादीनामपि तद्द्योत्यत्वान्नियमानुपपत्तिमाशङ्क्यार्थनियमाश्रयणेन परिहृतं भाष्ये ।

न च 'विकरणार्थाः' इति पक्षे लेनाभिधानाद्विकरणो न स्यादिति भाष्यदूषणानुपपत्तिः, द्योतकसमुच्चयस्य व्यतिलुनीते गार्ग्यायणीत्यादौ दर्शनादिति वाच्यम् । लिङ्लिटोर्विकरणरहितयोः, अदादौ च लकारमात्रेणापि तद्द्योतनेन तेनैव कृतकृत्यतया विकरणानुत्पत्त्यापत्तिरित्याशयात् । व्यतिलुनीते इत्यादौ नात्मनेपदमात्रेण तद्द्योतनम् । अन्यत्राप्यात्मनेपददर्शनात् ।

गार्ग्यायणीत्यादौ च न ष्फमात्रेण तद्द्योतनम्। गार्ग्यायणे ऽप्यायनस्य दर्शनात्। तत्र शब्दशक्तिस्वभावात्क्वचिद्विकरणसहितस्य तद्द्योतकत्वम्, क्वचित्केवलसार्वधातुकस्यापीति तद्दूषणपरिहारः। विकरणानां नैरर्थक्यप्रवादस्तु तं विनाऽपि सार्वधातुकमात्रेणार्थद्योतनात्। क्वचित्तत्साहाय्येनार्थप्रतीतेरर्थवत्त्वव्यवहारो ऽपि।

अत एव "स्त्रियाम्" इति सूत्रे भाष्ये स्त्रीत्वस्य प्रत्ययार्थत्वपक्षे प्राधान्याद्द्विवचनाद्युत्पत्तिमाशङ्क्य प्रधानस्यापि द्रव्याभेदेन प्रतीत्या समाहितम्। न तु तस्य प्रकृत्यर्थं प्रति विशेषणत्वाश्रयेण द्योत्यत्वपक्षाविशेषणतोक्ता।

एवं सुपामपि द्योतकतैव। पञ्चकं च प्रातिपदिकार्थः। एतन्मूलकमेव "सत्त्वप्रधानानि नामानि" इति। तत्र हि नामपदेन सुबन्तम् इत्यनुपदमेव स्फुटीभविष्यति।

स्त्रीप्रत्ययान्तस्य तु नामत्वम्। शास्त्रप्रक्रियायां ततो ऽपि अर्थबोधात्तत्र प्रत्ययार्थत्वपक्षे द्विवचनाद्यनुत्पत्तिराशङ्किता। तेन 'प्रत्ययार्थः प्रधानम्' इति व्युत्पत्तिरजेत्यादौ व्यभिचरितेति परास्तम्।

अत एव सूत्रकृता प्रधानप्रत्ययार्थवचनमशिष्यमर्थस्यान्यप्रमाणत्वादित्येवोक्तम्, न तु व्यभिचरितत्वादित्यप्युक्तमिति वदन्ति ॥ ९ ॥

(कुं० टी०) *तथाऽन्वयस्यैवेति। धात्वर्थस्यैव प्रत्ययेन

द्योतनात् । *स्वप्रकृतिकेति । धातुप्रकृतिकेत्यर्थः । *उभयत्रापीति । सत्त्वभूते ऽसत्त्वभूते च । *तदंशे–भावांशे । *अत्रापि–"लः कर्मणि"इत्यादावपि । *तथैवेति । तेनैव प्रकारेण विशेष्यत्वं चेत्यर्थः । *अत एवेति । "कर्तरि कृद्"इत्यत्र कर्तृविषयाद्धातोरित्यर्थेनेत्यर्थः । *तिङ्विषयाणामपीति ।

अयं भावः–"तिङो ऽविशेषेण धातुमात्राद्विधीयन्ते" इतिभाष्यात्संख्याविशेषानुपादानेनेत्यर्थः । एवं च प्रातिपदिकस्येव धातोरपि संख्याकारके अर्थः । "लः कर्मणि" इत्यस्यापि कर्माणि वृत्ताद्धातोर्ल इत्यादिरेवार्थः इति ।

*सामान्यसूत्रेणेति । "तिप्तस्झि" इत्यादिना, "स्वौजसमौट्" इत्यादिनाच । *क्रियायामेवेति । आरोपात् । ननु पञ्चकं प्रातिपदिकार्थ इति पक्षे संख्याकारकयोरपि प्रातिपदिकार्थत्वादस्तु नियमः, तिङि तु कथं नियमो ऽत आह *तिङो ऽविशेषणेति । *एकवाक्यतयेति । अनभिहिते कर्माणि यदेकत्वं तत्र एकवचनमित्यादिकम् । *तद्विनाऽपीति । तादृशविधानं विनाऽपि सामान्यसूत्रेण सिद्धेरित्यर्थः । *परिभाषात्वेति । यत्रात्मनेपदं भवति तत्र "अनुदात्तङित:" इत्युपतिष्ठते । तेन प्रथमं लादेशा इति विकरणं न व्यवधायकमिति भावः । *तिरस्कृतमिति । लोपस्य प्रत्ययलक्षणमात्रफलकत्वोक्तेः । *यत्तुकैयटेनेति । कर्तृकर्मणोर्विधीयमानास्तिङः संख्यायुक्तयोरेव तयोर्बोधका भविष्यन्ति । संख्याविशेषश्च स्वभावतः प्रयोगदर्शनादेव गम्यते इति भावः । *नियमार्थत्वमुक्तमिति । भाष्यांशे ऽप्युक्त इत्यर्थः । *सार्वधातुकार्था इति । भावकर्मवाचिनि सार्वधातुके यक् कर्त्रर्थे सार्वधातुके शबित्यर्थात् । *साधुत्वार्थ एवेति । तिबादिभिरेव

द्योतितया पुनर्द्योतकार्थताया अभावात् । *विकरणार्था इति । भावकर्मणोर्यगित्याद्यर्थात् । *अर्थनियमेति । एकस्मिन्नेकवचनमेवेत्याकारकेत्यर्थः । तेन कर्त्रादिमात्रद्योतकत्वाभावे ऽपि भवत्येष नियम इति भावः । *विकरणो न स्यादिति । तथाच तच्छास्त्रनैरर्थ्यमिति भावः । *व्यतिलुनीते इति । अत्रात्मनेपदव्यतिशब्दौ कर्मव्यतिहारद्योतकौ । *लिङ्लिटोरिति । तत्र विकरणाभावेऽपि कर्त्रादिबोधाल्लकारमात्रस्यैव द्योतकत्वावश्यकतया ऽन्यत्र विकरणो न स्यादेवेत्यर्थः । दृष्टान्तस्तु विषम इत्याह *व्यतिलुनीते इत्यादाविति । कारीषगन्ध्येत्यादौ ष्यङो ङित्त्वसामर्थ्यात्ष्यङ्ङीषौ । *व्यवहारोऽपीति । अत एव विकरणानामन्वर्था प्रत्ययसंज्ञा । *द्रव्याभेदेति । यद्यपि गुणमात्रे प्रत्ययः, तथाऽपि गुणगुणिनोरभेदाध्यवसायात्कुमारी शब्देन द्रव्यमेवाभिधीयते इति वचनसिद्धिरिति भावः । ननु द्रव्याभेदापन्नस्त्रीत्वस्य प्राधान्यात् "सत्त्वप्रधानानि" इत्यस्य व्यभिचारोऽत आह *न नामत्वमिति । ननु सुब्रहितस्य यान्तस्य लोके बोधकत्वाभावात्कथं तदर्थे द्वित्वाद्यनन्वयः शङ्कित इत्यत आह *ततोऽपीति । *व्यभिचरितेति । प्रत्ययार्थस्य स्त्रीत्वस्याप्राधान्यात् । *परास्तमिति । स्त्रीत्वस्यापि द्रव्याभेदेन प्रतीत्या न प्राधान्यविघात इति भावः । *ननु व्यभिचरितत्वादिति । अजेत्यादौ ॥ ९ ॥

(क० टी०) एतत्सूचितारुचिं कथयन् सिद्धान्तमाह *परे-त्वित्यादिना वदन्तीत्यन्तेन । *विषयम्—विषयकम् । नैवं सति सूत्रासङ्गतिरित्याह *कर्तरीति । तवाप्यस्यार्थस्यान्यांशे आवश्यकत्वेन सम्भवत्यैकरूप्ये इति न्यायेनात्रापि तथैवेति सूचयन्नाह *भावे इति । अन्यलभ्यत्वेनान्यार्थस्य तत्रासम्भवात् इति भावः । अत्र भाष्यसंमतिमप्याह *अत एवेति । उक्तहेतोरेवेत्यर्थः । ननु तस्यान्य ए-

थार्थो ऽत आह *तस्य चेति । तद्विषयत्वं च नैकरूपं सर्वत्रे-त्यत आह *तद्विषयत्वं चेति । इदमपि व्यवस्थितमित्याह *त-त्रेति । तयोर्मध्ये इत्यर्थः । तदेकवाक्यतया प्रकृते ऽप्याह *लः कर्मेति । "वर्त्तमाने लट्" इतिवत् । एवमेवेत्यस्यैवार्थो *भावेति । अत एव तस्य पूर्वनिपातः । कर्मादीत्यादिना—कर्ता । नन्वेवं शानजा-दिविषये लस्यापि द्योतकत्वापत्तौ तत्रापि कारकस्य विशेषणत्वाप-त्तिरिति महदनिष्टम । तिङनुरोधेनाद्यरीत्या तद्विषयत्वाङ्गीकारात्स-कृदुच्चरितादर्थद्वयप्रतीतेरसम्भवादत आह *शानजादाविति । *उक्तेति । द्वितीयेत्यर्थः । वक्तुस्तन्त्रं बोद्धुरावृत्तिः । इदमन्यांशे तवाप्यावश्यकमित्याह *अन्यथेति । शङ्कोक्तरीत्यङ्गीकारे इत्य-र्थः । आस्यमाने शय्यमाने च गत इत्यादौ सत्त्वभूतभाव-प्रतीत्या तत्स्थानिलस्यापि तदर्थत्वावश्यकत्वात् । तङो ऽसत्त्व-भूतभावार्थकत्वेन तत्स्थानिलस्य तत्त्वमेवावश्यकमित्याह *तिङि-ति । तङित्यर्थः । क्वचित्तथैव पाठः । *तदंशे—भावांशे । *अत्रापि—क-र्त्राद्यंशेऽपि । भाव इत्यस्यावृत्त्याऽर्थद्वयबोधकत्ववत्कर्त्राद्यंशे ऽप्या-वृत्त्या कर्त्रादौ वर्त्तमानात्कर्त्रादावर्थे च लविधिरिति भावः । ननु लविधावेव तत्सूत्रतात्पर्यम् अन्याविहितत्वान्नार्थ एवेति कथमुभय-त्रार्थे इत्यत आह *वर्तमाने इति । *इत्यादीत्यादिना । स्वार्थवि-हितेत्यर्थः । *नियामकम्—नियामकमेव । करणादि च व्यावर्त्यम्, पाकेन कृतं वैरमित्यादौ तत्प्रतीतेः । तिङ्नियमे द्योतकाभावा-त्तदप्रतीतिरित्यन्यत् । *अत एव—शत्रादावुक्तरीत्या कारकप्रधा-न्यादेव । नन्वेवमपि भावविषयत्वं नोक्तरीतिद्वयेन सम्भवति । तद्बो-धकत्वमात्रं त्वतिप्रसक्तम् अत आह *भावेति । मात्रम्—कार्त्स्न्ये । नतु कृतिरेव विवक्षिता । तथाचानिर्दिष्टार्थाः प्रत्यया इति न्यायेन स्वार्थे स इति तस्यानुवादकत्वं तत्फलं च तस्य प्राधान्यसिद्धिरिति भावः । द्योतकत्वे युक्त्यन्तरमाह *किञ्चेति । सुब्विषयाणां तत्त्व-स्यैव सर्वाप्रसिद्धत्वादाह *तद्विदामिति । भाष्यविदामित्यर्थः । *सामान्येति । लस्य तिप्तस्झीत्यनेनेत्यर्थः । ननु ति-ङन्ते संख्यायाः कारके ऽन्वयस्य परप्राचीनोभयसंमतत्वात्कथ-मुक्तरीत्या नियामकत्वं तेषामत आह *संख्यायाश्चेति । एतेन मतान्तरव्यवच्छेदः । अत्रैव ऽप्रकरणे ऽनुपदमेवेति भावः । तदे-

व भाष्यमाह *स्पष्टं चेदमिति । "किमर्थं पुनरिदमुच्यते" इति प्रश्ने आह *तिङ इति । *अविशेषेण–संख्याविशेषाद्यनुपादानेन । एवं च प्रातिपदिकस्येव धातोरपि संख्याकारके अर्थं इति भावः । नन्वेवमपि एकवाक्यतया विधिरिति भाष्योक्तपक्षान्तरे न द्योतकत्वसम्भवो ऽत आह *एकेति । साच वाक्यैकवाक्यता । इत्थं च लस्थाने तिबादयो भवन्ति ते चानुदात्तङितः परस्य लस्य स्थाने तादृशा भवन्ति येषां जातानामात्मनेपदसंज्ञा भवतीति । इयञ्च मन्दमतिना दुर्ज्ञानेति वाक्यभेदेन नियम उक्त इति तात्पर्यम् । *तद्विनाऽपि–एकवाक्यतया विधानं विनाऽपि । उक्तरीत्येति भावः । अत्र भाष्यसंमतिमाह *अत एवेति । तत्र फलतो नियमादेवेत्यर्थः । *अत्रपक्षे–तथाविधिपक्षे । *तेषाम्–"अनुदात्तङितः" इत्यादीनाम् । *परिभाषेति । "यदि पुनरियं परिभाषा विज्ञायेत"इत्यनेनेति शेषः । अनियमे नियमकारिणीत्वात्तस्या इति भावः । द्योतकत्वमेव युक्तमित्याह *अत एवेति । तिङां द्योतकत्वादेवेत्यर्थः । मात्रमवधारणे । व्यतिसे इत्याद्यसाध्वेवेति भावः । ननु तत्र लुप्तस्मरणाद्बोधो भविष्यत्यत आह *लुप्तेति । *एकेति । सरूपसूत्रे इत्यर्थः । अग्निचिदित्यतो लोकत एव कर्त्रर्थप्रतीत्या लोपशास्त्रं प्रकृतसूत्रवत्किमर्थमिति शङ्कायामाह *प्रत्ययेति । तेन लोपेनानुत्पत्तेरेवान्वाख्यानमित्युक्तम् । तदाशयमाह *लोपमिति । तत्रत्यकैयटं दूषयति *यत्त्विति । *तेनैव–स्वभावेनैव । एवमग्रे ऽपि । *नियमेति । "द्व्येकयोः" इत्यादीत्यर्थः । सामान्यवद्विशेषलाभो ऽपि तत एवेति भावः । स्वोक्तिविरोधमप्याह *सुपीति । पञ्चकं प्रातिपदिकार्थ इति पक्षवत्तन्मतेनैवाह *एकेति । आदिना चतुष्कम् । *तत्र–सुब्विषये । "तस्यापत्यम्" इत्यादेर्वैयर्थ्यमप्याह *शास्त्रेति । *एवम्–एवं सति । शास्त्रारम्भवैयर्थ्यमपीत्याह *अन्यत्रेति । उद्द्योतादावित्यर्थः । नन्वेवं "सार्वधातुके यक्" इति सूत्रभाष्यविरोधो ऽत आह *सार्वेति । एतेनाभिधीयते इति प्रागुक्तभाष्यस्यापि द्योत्यते इत्येवार्थः सूचितः । ननु तस्यैव द्योतकत्वे किमर्थं विकरणो ऽत आह *विकेति । नन्वेवमपि पक्षान्तरासङ्गतिरेवात आह *विकरण इति । तत्रत्याग्रिमभाष्याविरोधमप्याह *भावेति । *इत्यर्थः—इत्येवार्थः । दोषपराग्रिमभाष्यानुपपत्तिरपि नेत्याह *त-

श्रेति । तयोः पक्षयोर्मध्ये इत्यर्थः । *नियमेति । "द्व्येकयोः" इत्यादीत्यर्थः । अर्थान्तरस्यापि सत्त्वात्प्रत्ययनियमानुपपत्तेरिति भावः । आदिना प्रकृतार्थापेक्षप्रत्ययनियमः । "सुपां कर्मादयः" इत्यादिनेति भावः । एवमपि तदग्रिमविरोधमाह *नचेति । *व्यतिलुनीत इति । छान्दसम् । *तेनेति । तं विना तदसम्भवात् वैपरीत्यं न । दृष्टान्ते तु नैवं सुवचमित्याह *व्यतीति । न केवलेति निषेधाद्वैपरीत्यं नेत्याह *आत्मनेपदेति । तं विना तस्यैवासम्भवाद्वैपरीत्यं नेत्याह *नष्फेति । तस्य तत्राप्यश्रवणादाह *आयनस्येति । नन्वेवं तद्दोषोपपत्तावपि कथं तत्परिहारोऽत आह *तत्रेति । विकरणार्थो इति पक्षे इत्यर्थः । एतन्मूलिकयैवोपपत्त्याऽन्यविरोधोऽपि नेत्याह *विकरणेति । *अत एव–प्रत्ययार्थः प्रधानमित्यस्य वाचकविषये ऽव्यभिचरितत्वं द्योतकविषये त्वप्रवृत्तिरेवेत्यस्मादेव । उभयत्रास्यान्वयः । तत्रैकत्वसत्त्वादाह *द्विवचनेति । प्रसङ्गादाह *एवमिति । ननु कथं तस्य तन्मूलकत्वं तत्र तेन प्रातिपदिकग्रहणस्य परप्राचीनसंमतत्वादत आह *तत्रहीति । निरुक्ते यत इत्यर्थः । क्वचित्सुपो ऽश्रवणेनान्यत्रापि तत्त्वसत्त्वात्कथं सुबन्तमेवेति भ्रमनिरासायाह *स्त्रीप्रत्ययेति । तन्मात्रस्येत्यर्थः । सुप्संस्कारं विनेति यावत् । *प्रक्रियायाम्–सत्यामेव । अनेनान्यथा तन्निरास इति तत्त्वव्यवच्छेदः । *ततः–स्त्रीप्रत्ययान्तात् । अपिर्दध्यादिसमुच्चायकः । नन्वेवं स्त्रीत्वस्य प्रत्ययार्थत्वपक्षे तन्न्यायव्यभिचार एवात आह *तत्रेति । स्त्रीप्रत्ययान्ते इत्यर्थः । न्यायस्य तत्र व्यभिचरितत्वे तु तदाशङ्कैवायुक्तेति भावः । भूषणोक्तिं खण्डयति *तेनेति । तदाशङ्कनेनेत्यर्थः । एतेनेति पाठान्तरम् । *अजादौ । अजाएडकेत्यादौ । *अतएव–तन्न्यायस्य तत्र नियतत्वादेव । अन्यथा तदपि वदेत् ॥ ९ ॥

तत्र कर्तृत्वशक्त्याश्रयस्य व्यापारे ऽन्वयः । योग्यत्वात् । परस्मैपदशासनमादिस्वयमेवेत्येतत्समभिव्याहृतयकृतकादिरूपतात्पर्यग्राहकवशाच्च । कर्मत्व-

शक्तिमतश्च फले ऽन्वयः । योग्यत्वात् । तद्ध्यक्-
चिणादिसमभिव्याहाराच्च । ननु कारकाविशेष्यक-
बोध एव कुतः स्वीक्रियते इति चेन्न । "रमते ब्राह्म-
णकुलम्" इति "क्रियाप्रधानम्"इति "ह्रस्वो नपुंसके"
इति सूत्रस्थभाष्यविरोधात् । तत्रैतन्नामाख्यातयोर्ल-
क्षणं "सत्त्वप्रधानानि नामानि भावप्रधानमाख्यातम्"
इति निरुक्ताविरोधाच्च । तत्राख्यातशब्देन नियमतो
जनकाकाङ्क्षं विभक्त्यन्तम् । पाचक इत्यादावेकदेशार्थ-
स्य तदाकाङ्क्षत्वेऽपि विभक्त्यन्तार्थस्य न तदाकाङ्क्ष-
त्वम् । "आख्यातमाख्यातेन"इत्यादौ तथैव प्रतीतेः ।
"चत्वारि पदजातानि नामाख्यातोपसर्गनिपाताः"इ-
त्युपक्रमाच्च ।"भावकालकारकसंख्याश्चत्वारोऽर्था आ-
ख्यातस्य तत्र भावः प्रधानम्"इति भाष्याच्च । निष्कौ-
शाम्बिरित्याद्युदाहरणविषये "लुप्ताख्यातेषु च" इति
समर्थसूत्रस्थवार्त्तिके कृति आख्यातपदप्रयोग उपचा-
रादिति बोध्यम् । भवतीति संबुद्ध्यन्तस्य तिङन्तस्य
च समत्वात्तल्लक्षणापेक्षा बोध्या ।

एतेनाख्यातपदेन धातुः, आख्यायते सर्वप्रधानी-
भूतो ऽर्थो ऽनेनेति व्युत्पत्तेरित्यपास्तम् ।

शिश्ये इति तिङन्ते ऽतिव्याप्तेश्च । कृत्प्रकृतिभूत-
धातावव्याप्तेश्च । क्रियावाचकत्वमात्रे वक्तव्ये प्राधा-
न्यनिवेशस्य व्यर्थत्वाच्च । एतदेवाभिप्रेत्य निपातवा-
दोक्तप्रातिशाख्ये "तद् आख्यातं येन भावं स धातुः"
इत्यत्र "तृतीयार्थे प्रथमा"इति तद्भाष्ये व्याख्यातम् ।
अत एव "प्रशंसायां रूपप्"इति सूत्रे भाष्ये पचति-

रूपं पचतोरूपमित्यादेरसिद्धिमाशङ्क्य "क्रियाप्रधानमाख्यातं द्रव्यप्रधानं नाम, यतः क्रियां पृष्टः तिङाऽऽचष्टे किं देवदत्तः करोति, पचतीति । द्रव्यं पृष्टः कृताऽऽचष्टे कतरो देवदत्तः यः पाचकः", इत्युक्तम् । "नामान्याख्यातजानि" इत्यत्र तु आख्यातपदं तदवयवधातुपरम् । "सर्वं नाम धातुजमाह निरुक्ते, व्याकरणे शकटस्य च तोकम्" इति "उणादयः" इति सूत्रे भाष्योक्तेः । नाम्नाम्निङन्तजन्यत्वाभावाच्च । कृतेत्यस्य तत्प्रकृतिकसुबन्तेनेत्यर्थः । भाष्ये नामपदेन चसुबन्तमेव, उक्तयुक्तेः । प्रकृतिः प्रत्ययो विभक्तिरित्येतावन्नाम, सत्ता द्रव्यं लिङ्गं संख्येति नामार्थः । तेषु द्रव्यं प्रधानमिति निरुक्तभाष्योक्तेः । 'नमत्याख्यातार्थं प्रति विशेषणीभवतीति नाम' इति च निरुक्तभाष्यम् । इदम्—अव्ययातिरिक्तनामलक्षणम् । उपसर्गनिपाता इत्यत्र निपातपदमव्ययमात्रोपलक्षणमिति तद्भावः । तत्र द्रव्यस्य सत्तालिङ्गसंख्यानिरूपितप्राधान्ये ऽपि तस्य क्रियाकारकभावसंबन्धं प्रति विशेषणत्वेन काण्डे इत्यादेर्विभक्त्यर्थप्रधानत्वोक्तिर्न विरुद्धा । "क्रियाप्रधानम्" इत्यत्र क्रियात्वं साध्यत्वरूपम् । तेन हिरुगादिषु नाख्यातलक्षणातिव्याप्तिः । हिरुगादीनां क्रियाप्रधानत्वं तु क्रियामात्रविशेषणत्वरूपम् । अत एव तदर्थे न कारकान्वयः । तदन्वययोग्यस्य साध्यत्वस्य तत्राभानात् ।

वस्तुतो हिरुगाद्यर्थस्य सिद्धत्वेनाभानमात्रेण गौणः क्रियात्वव्यवहारः ।

ये तु क्रियान्तराकाङ्क्षानुत्थापकतावच्छेदकवैजात्यस्य कारकान्वये नियामकत्वं वदन्ति तेषामोदनं भुक्त्वा ग्रामं गच्छतीत्यादौ क्त्वाप्रकृत्यर्थे कारकान्वयो न स्यात्। तत्प्रतिद्वन्द्वितया नामलक्षणे सिद्धत्वापरपर्यायसत्त्वत्वस्य निवेशः। एधितव्यं भुक्त्वा कर्तुं पचतिरूपमेधां पाचयामित्यादि नामरूपमाख्यातमेव। किं कर्तव्यमित्यादिक्रियाप्रश्ने वक्तव्यमित्याद्युत्तरात्।

नियमतो जन्यतया क्रियाकाङ्क्षं यत्तदत्र नाम। भाष्ये "तिङा ऽऽचष्टे" इत्युपलक्षणम्। कृताऽऽचष्टे इति च तद्धितादेरुपलक्षणम्। धात्वर्थफलस्याप्युक्तक्रियात्वसत्त्वान्न कर्माख्याते एतल्लक्षणाव्याप्तिः। द्योतकत्वात् क्रियासमभिव्याहारनियमाच्च निपातादुपसर्गस्य पृथगुक्तिः। एवं च "क्रियाप्रधानम्"इत्यस्य प्रत्ययार्थापेक्षया यत्र धात्वर्थः प्रधानं तदाख्यातमित्यर्थः।

नच धात्वर्थापेक्षया कृतिः प्रधानमिति तदर्थः, भावशब्देनापि कृतिरेवोक्ति वाच्यम्। प्रत्ययार्थः प्रधानमित्येव सिद्धेः। भावाख्याते ऽव्याप्तेश्च।

नन्वेवं प्रथमान्तसमभिव्याहारे एककर्तृविशिष्टक्रियाश्रयो देवदत्त इति प्रथमान्तविशेष्यकबोध एवास्त्विति चेन्न।

तथाबोधाननुभवात्। "यत्रोभे भावप्रधाने भवतः" इत्युत्तरनिरुक्तविरोधाच्च। तदर्थस्तु तद्भाष्ये एवमुक्तः नामाख्यातयोः परस्परविनाभूतयोः स्वस्वपदार्थोक्तावेकस्य भावप्राधान्यमेकस्य सत्त्वप्राधान्यम्। अथ पुनर्यत्र ते उभे भवतो वाक्ये तत्र भावप्रधाने आ-

ख्यातार्थप्रधाने । वाक्ये ह्याख्यातं प्रधानं तदर्थत्वाद् गुणभूतं नाम । तदर्थस्य भावनिष्पत्तावङ्गत्वात् । एवं तावद्वाक्ये आख्यातं प्रधानमिति । अत्र नामपदेन निपाताद्यतिरिक्तस्य ग्रहणमुक्तम् । तेन क्रियाया नञर्थविशेषणत्वेऽपि न क्षतिः ।

अत एव हरिर्वसन्ददर्शेत्यादौ "धातुसंबन्धे प्रत्ययाः" इत्यनेन प्रधानतिङन्तवाच्यक्रियानुरोधेन गुणभूतक्रियावाचिभ्यः कालान्तरे प्रत्ययाः, नतु तिङ् कालान्तरे इति व्यवस्थासिद्धिः ॥ १० ॥

(कुं०टी०) *स्वयमेवेत्येतदिति । पच्यते तण्डुलः स्वयमेवेत्यादौ । *क्रियाप्रधानमिति । नन्वेवं "व्रीहीनवहन्ति" इत्यत्र ईप्सिततमे कर्मणि द्वितीयाविधानाद् व्रीहीणां प्राधान्यमिति सिद्धान्तासङ्गतिरिति चेत् । सत्यम् । तत्रावघातेनैव तुषविमोकः कार्य इति नियमादृष्टबोधनार्थमेव वाक्यम्, प्राधान्यं तु व्रीहीणामेव । *नामाख्यातयोर्लक्षणमिति । अयं भावः—पदवाक्ययोरंशांशिभावकल्पनायां कारकात्मा क्रियात्मा चेति सिद्धसाध्यलक्षणो नामाख्यातरूपो द्विविध एव पदार्थविभागो न्याय्यः । निपातोपसर्गकर्मप्रवचनीयलक्षणस्तु पदविशेषोऽत्रैवान्तर्भवति । तथाहि सिद्धार्थाभिधायि नामपदमिति तदर्थगतं विशेषं द्योतयन्निपातोऽत्रैवान्तर्भवति । सिद्धं ह्यर्थं साक्षादभिदधातु तद्गतं विशेषं वा द्योतयतु नैतावता भेदो न्याय्यः । स्वरादयस्तु ये सत्त्वप्रधानाः ते नामस्वेवान्तर्भवन्ति । ये तु हिरुगादयः क्रियाप्रधानास्तेषामाख्यातेऽन्तर्भावः । क्रियाप्रधानं यत् तदेव ह्याख्यातम् । अत एवोपसर्गनिपातपदा-

न्यपि आख्यातमेव । साध्यार्थविशेषद्योतनात् । *जनकाका-
ङ्क्षमिति । पचतीत्याद्युक्ते नियमतः पाकादिजनकाकाङ्क्षोदया-
त् । *एकदेशेति । विभक्तिप्राग्भागेत्यर्थः । *तथैवेति । ति-
ङन्तस्यैव । तस्मादाख्यातशब्दो ऽत्र तिङन्तवाचीति भावः ।
*चत्वारीति । अयं भावः—निपातोपसर्गौ न साक्षादर्थं वदतः,
किन्तु नामाख्यातार्थगतविशेषं द्योतयत इति वाचकाभ्यां ताभ्यां
भिन्नावेव । उपसर्गाणां साध्यैकविषयत्वान्निपाततो ऽपि भेदः ।
कर्मप्रवचनीयास्तु संबन्धविशेषद्योतनद्वारेण क्रियाविशेषप्रका-
शकत्वाभावात्तदपि पञ्चमं पदमिति कैश्चिदुक्तम् । *तद्व्याख्या-
श्चेति । तत्र तिङन्तार्थे एव भावनायाः प्राधान्यमुपपद्यते इति
भावः । *निष्कौशाम्बिरिति । उपसर्गाणां क्रियाविषयत्वेन
पूर्वोत्तरपदयोरसामर्थ्यात्समासो न प्राप्त उपसंख्यायते । *लु-
प्ताख्यातेषु चेति । आख्यातपदेन क्रियाप्रधानं क्तान्ताद्यपि गृह्य-
ते । *अपास्तमिति । "चत्वारि पदजातानि" इति निरुक्तादिब-
लादाख्यातशब्देन तिङन्तस्यैव ग्रहीतुमौचित्यात् । *अति-
व्याप्तेरिति । तत्र तिङन्तेन प्रधानार्थप्रतिपादनात् । *अव्या-
प्तेश्चेति । तत्र धात्वर्थस्य प्राधान्याभावात् । *वक्तव्ये इति ।
आख्यातलक्षणे इति शेषः । *असिद्धिप्राशङ्क्येति । अयं भावः—
"प्रशंसायाम्" इति यदि प्रत्ययार्थविशेषणं स्यात्तदा वैया-
करणस्य प्रशंसा वैयाकरणरूपा इति प्राप्नोति, तस्मात्प्रकृत्यर्थ-
विशेषणमेतत् प्रशंसाविशिष्टात्स्वार्थेरूपबिति । एवं च प-
चतिरूपमित्यत्र प्रकृतेरलिङ्गसंख्यत्वाल्लिङ्गवचने न सिध्यतः ।
पचतोरूपमित्यत्र रूपबन्तात् द्विवचनापत्तिश्चेति । *क्रियाप्र-
धानमिति । एवं च क्रियाया एकत्वात् रूपबन्तादेकवचनं सि-
द्धम् । "क्रियाप्रधानमाख्यातम्" इत्यत्र हेतुमाह *क्रियां पृष्ट

इति । *तिङा—तिङन्तेन । *कृता—कृदन्तेन । शकटस्य तोकमपत्यम् । *सुबन्तमेवेति । तेन नामार्थेषु जातिद्रव्यलिङ्गसंख्यासु द्रव्यं प्रधानमित्यर्थः । ननु अव्ययानां नामार्थविशेषणत्वाभावान्नामत्वानापत्तिरत आह *प्रकृतिरिति । एतत्समुदायो नामेत्यर्थः । ननु अव्ययानां नामार्थविशेषणत्वाभावान्नामत्वानापत्तिरत आह *अव्ययातिरिक्तेति । नन्वेवमप्यव्ययानां भिन्नत्वापत्तौ नामाख्यातोपसर्गनिपाताश्चेति चातुर्विध्यासङ्गतिरत आह *उपलक्षणमिति । ननु काण्डे इत्यादौ काण्डादिशब्देन जात्याद्याश्रयप्रतिपादनाद् द्रव्यस्यैव प्राधान्यमुचितमत आह *तत्रेति । क्रियाकारकभावसम्बन्धस्य सर्वथा प्रतिपादनाद्विभक्त्यर्थस्यैव प्राधान्यमित्यर्थः । *क्रियात्वमिति । क्रियाशब्देन साध्यरूपैव गृह्यते इत्यर्थः । *नाख्यातेति । साध्यरूपक्रियाऽभिधायित्वाभावात् । कथं तर्हि एषां क्रियाप्रधानत्वव्यवहारस्तत्राह *क्रियामात्रेति । *तदर्थे—हिरुगाद्यर्थे । *सिद्धत्वेनाभानेति । सिद्धत्वेन भानं न भवतीत्येतावतैव क्रियात्वमित्यर्थः । *एधितव्यमिति । तव्यत्कातुमुन्णमुलादिसमभिव्याहारे सुबन्तत्वेन नामत्वेऽपि क्रियाप्रधानत्वादाख्यातत्वमेव । एधांचक्रे इत्येकदेश एधामित्यपि । *उपलक्षणमिति । कृदन्तस्यापीति शेषः । *उक्तक्रियात्वेति । साध्यत्वरूपक्रियात्वेत्यर्थः । ननु उपसर्गनिपातयोः पार्थक्यानुपपत्तिरत आह *द्योतकत्वादिति । निपातानामपि द्योतकत्वस्वीकारादाह *क्रियासमभिव्याहारेति । क्रियायोगेत्यर्थः । ननु हिरुगादीनामपि क्रियाप्रधानत्वात्तत्रातिव्याप्तिरत आह *एवं चेति । *अव्याप्तेश्चेति । तत्र कृत्यभावात् । *अनुभवादिति । अत एव किङ्करोतीति प्रश्ने क्रियामेव निर्दिशति न त्वोदना-

दिकमिति क्रियायाः प्राधान्यम् । *तदर्थस्य–नामार्थस्य । *व्यवस्थासिद्धिरिति । गौणत्वात्कृदुपस्थाप्यकालस्यैव बाधः न तु तिङुपस्थाप्यस्येति व्यवस्था क्रियाविशेष्यकबोधस्वीकारे एव निर्वहतीत्यर्थः ॥ १० ॥

(क०टी०) नन्वेतावता धर्मी तिङर्थस्तस्यच कारकस्य विशेषणत्वाद्धात्वर्थे ऽन्वय इति सिद्धं परन्तु फले कुत्रान्वयः कुत्रच व्यापारे इत्यतः फलव्यापारयोस्तत्रेत्याद्यनुरोधेनैवाह *तत्रेति । कर्त्तृकर्मणोर्मध्ये इत्यर्थः । सिद्धान्तमतेनाह *कर्तृत्वेति । तच्छक्तेस्तदाश्रये एवाङ्गीकारादाह *योग्यत्वादिति । एवमग्रेऽपि । अभ्यर्हितत्वात्परेत्यस्य पूर्वनिपातः । श्नमादीत्यादिना श्यनादि । अनतिप्रसङ्गायाह *स्वयमिति । प्राक् संक्षेपेणोक्तसिद्धान्ते श्रद्धालुः प्रत्ययार्थः प्रधानमिति व्युत्पत्त्यनुरोधेन शङ्कते *नन्विति । *तत्र–चतुर्णां मध्ये । जाताविकवचनम् । आख्यातशब्देन तिङितिपरभ्रमनिरासपूर्वकं भाष्यैकवाक्यत्वायाह *तत्रेहीति । निरुक्ते यत इत्यर्थः । नामव्युदासायाह *नियमेति । तदाकाङ्क्षायाः क्वचिदन्यत्रापि सत्त्वात्तद्वारणाय तसन्तमिति भावः । विभक्त्यन्तमित्यस्य कृत्यमाह *पाचकइति । *तदिति । नियमतो जनकेत्यर्थः । निर्मूलत्वमत्र निराचष्टे *आख्यातमिति । मयूरव्यंसकाद्यन्तर्गणसूत्रम् । पाणिनीयमिदम् । *तत्र–चतुर्णां मध्ये । तदग्रे अयमुत्सर्गो बोध्य इत्यपाठः । फलव्यापारयोर्भावशब्देन ग्रहणात् । नन्वेवं वार्त्तिकविरोधो ऽत आह *निष्कौशाम्बिरिति । बहुव्रीहिः । *कृति–कृदन्ते । क्रान्तादौ । ननु एवं लोकत एव तज्ज्ञाने किमर्थं पृथग् लक्षणमत आह *भवतीति । यत्तु भूषणे उक्तं निरुक्ते आख्यातपदेन धातुर्वक्ष्यमाणव्युत्पत्त्या नामादिप्रकृतीनामेवोद्देशात् । अग्रे ऽपि तत्र नामान्याख्यातजानीत्युक्तमिति मतं तद् खण्डयति *एतेनेति । उक्तदोषगणेनेत्यर्थः । अव्याप्तिवारणायैवाह *क्रियेति । अत्रान्यदपि साधकमाह *एतदेवेति । विशिष्टस्याख्यातत्वं न धातोरित्येतदेवेत्यर्थः । अन्यथा तस्यैवार्थकथनेन सामानाधिकरण्येन निर्वाहे तु तथा

१ हिशब्दाघटितः पाठ उपलब्धेष्वादर्शभूतेषु सर्वेषु मूलपुस्तकेषु ।

व्याख्याऽसङ्गतिः स्पष्टैव । अत्र भाष्यसंमतिमप्याह *अत एवेति । तस्य विशिष्टनिष्ठत्वादेवेत्यर्थः । प्रकृतेर्लिङ्गवचनाभावात्तिङ्प्रकृतेरम्भावचनमित्यनेनाह *असिद्धिमिति । प्रसङ्गादाह *द्रव्येति । भाष्यीययदर्थमाह *यत इति । *तिङेति । तृतीयान्तच्छेदः । एवमग्रे ऽपि । तदन्तेनेति तदर्थः । अन्यथा एतदसंगतिः स्पष्टैवेति भावः । नन्वेवं "नामान्याख्यातजानि" इत्यस्य का गतिरत आह *नामानीति । समुदाये दृष्टा इति न्यायेनेति भावः । तत्रैव बीजमाह *सर्वमिति । ननु यथाश्रुतार्थ एव कुतो न तत्रैव तदुघाटितसमुदायपरत्वमस्त्वत आह *नाम्नइति । अविरोधायाह *भाष्ये इति । *तदिति । कृदन्तेत्यर्थः । ननु यथाश्रुत एवार्थः कुतो नात आह *नामेति । *उक्तेति । चत्वारीत्युपक्रमोक्तेरित्यर्थः । अन्यत्रैवं सत्त्वेऽपि प्रकृते विवक्षितं कथयितुमाह *प्रकृतिरिति । साधकान्तरमाह *नमतीति । तदेवाह *इदश्चेति । नन्वेवं न्यूनता तत्राह *उपेति ।*अव्ययेति। उपसर्गान्येत्यादिः । *तद्भावः–तद्भाष्याशयः । नन्वेवं "ह्रस्वो नपुंसके" इति सूत्रभाष्यविरोधो ऽत आह *तत्रेति । उक्तनामार्थेष्वित्यर्थः। *तस्य–द्रव्यस्य । *सम्बन्धम्–विभक्त्यर्थसम्बन्धम् । विशेषं वक्तुमुक्तमाह *क्रियेति । *साध्यत्वेति । निष्पाद्यत्वेत्यर्थः । *तेन–शब्दशक्तिस्वभावेन तदर्थस्यातत्त्वेन । नन्वेवं तेषां कथं क्रियाप्रधानत्वं भाष्ये उक्तमत आह *हिरुगादीति । यथाश्रुते दोषमाह *अत एवेति । अस्यार्थमाह *तदन्वयेति । ननु तत्र क्रियामात्रविशेषणत्वेन तत्त्वाङ्गीकारे कारकादावतिप्रसङ्गो ऽत आह *वस्तुत इति । सादृश्यप्रयोजकधर्ममाह *सिद्धत्वेनेति । मात्रपदेनोक्तक्रियात्वव्यवच्छेदः । भूषणकारादिमतं खण्डयति *येत्विति । साध्यत्वस्वरूपमाह *क्रियान्तरेति । ओदनं भुङ्क्ते इत्यादौ विशेषस्य वक्ष्यमाणत्वादाह *ओदनमिति । *तत्प्रतीति । क्रियात्वं प्रतीत्यर्थः । प्राचां ग्रन्थासाङ्गत्यमाह *सिद्धत्वेति । तत्त्वं च निष्पन्नत्वम् । सत्त्वत्वेति पाठः। नन्वेवमेधितव्यादौ नामलक्षणाव्याप्तिराख्यातलक्षणातिव्याप्तिश्चात आह *एधीति । तत्र हेतुमाह *किंकर्तव्यमिति । ननु सुबन्तत्वरूपनामत्वस्य,क्तादेर्घञादिवैषम्ये ऽपि तत्र लिङ्गाद्यन्वय-

१ ननु नामान्याख्यातजानीत्यादौ नामपदेन सुबन्तमित्यस्या-

दर्शनात् सत्त्वप्राधान्यस्य च सत्त्वादुभयधर्माक्रान्तत्वेन कथं नामस्वरूपत्वमतस्तत्प्रतिद्वन्द्वितयैवाह *नियमत इति । *अत्र—नामलक्षणे । पधितव्यमित्यादौ कादाचित्कक्रियाकाङ्क्षत्वे ऽपि न नियमत इति न दोषः । भुक्त्वेत्यादौ नियमतस्तदाकाङ्क्षत्वे ऽपि दोषाभावाय *जन्येति । तत्त्वस्य तत्रैव सत्त्वेन अनतिप्रसङ्गात्प्राग्वदत्र विभक्त्यन्तत्वस्यानिवेशः । तत्त्वस्य तत्रैवोक्तत्वाच्च । इदमेव तत्रैवव्यावर्त्यम् । नामस्वरूपमित्यत्र सारूप्यं सुबन्तत्वमात्रेणेति भावः । नन्वेषामप्याख्यातत्वे प्रागुक्तभाष्यविरोधो ऽत आह *भाष्येइति । ईदृशसुबन्तस्यापीति भावः । अस्यावश्यकतां ध्वनयन्प्रसङ्गात्तत्र न्यूनतां निराचष्टे *कृतेति । विजातीयकृतेत्यर्थः । तदर्थः प्रागुक्त एव । *तद्धितादेः—तस्यापि । आदिना ?। ननु कर्माख्याते तल्लक्षणाव्याप्तिस्तत्र फलस्यातत्त्वादत आह *धात्वर्थेति । अनेन परमतनिरासः सूचितः । *एतदिति । आख्यातेत्यर्थः । ननु नामाख्येत्यत्र निपातपदस्योपलक्षणत्वावश्यकत्वस्य तद्भाष्याभिमतत्वस्योक्तत्वेन तत्रापि निपातत्वस्य सत्त्वेन च तेनैवोपसर्गसंग्रहोऽपि सिद्ध इति पृथक् तदुक्तिर्व्यर्थाऽत आह तावत्परमतेन *द्योतेति । सिद्धान्तमतेनाह *क्रियेति । एतेन वैपरीत्यशङ्काऽपि निरस्ता । विशेषं वक्तुं क्रियाप्रधानमित्यस्य सिद्धान्तार्थमाह *एवञ्चेति । तथा भाष्याद्युक्तौ चेत्यर्थः । अत एवेत्यस्य परमतसाधारण्येनाह *प्रत्ययेति । कर्माख्यातसंग्रहायाह *धात्वर्थ इति । नैयायिकमीमांसकाद्युक्तिं खण्डयति *नचेति । *तदर्थः—भाष्यार्थः । तस्याः कृतेः अन्यत्र विशेषणत्वेऽपि धात्वर्थापेक्षया प्राधान्यमस्त्येवेति भावः । निरुक्तार्थमाह *भावेति । भावयतीति व्युत्पत्तेः । एवं च तदविरोध एव तेषामिति भावः । ननु विशेषोक्तेस्तस्यैवात्र विवरणमत आह *अभावेति । तदुक्तिमेव खण्डयति *नान्विति । एवमप्युक्तरीत्या तदसमभिव्याहारे तथा बोधेऽपि सिद्धान्तमतेनाह *एककर्त्रीति । *प्रथमान्तेति । तदर्थस्य विशेष्यत्वात्तस्यापि तत्त्वमिति भावः । एवमग्रेऽपि । परमात्रानुभवे ऋष्यनुभवविरोधमाह *यत्रोभे इति । ननु कथं तद्विरोधो

नुपदमेव प्रतिपादितत्वेन सुबन्तत्वस्यात्रापि सत्त्वेन तत्त्वस्यैव कथं नामस्वरूपत्वमत आहेति पाठः कलायाः २ पुस्तके ।

ऽत आह *तदर्थस्त्विति । *एकस्य–आख्यातस्य प्रधानस्य । *एकस्य–अन्यस्य नाम्नः । *पुनस्तु । *उभे ते–नामाख्याते । यत्रेत्यस्यार्थो *वाक्येइति, तदुपपादयति *वाक्येतीति । हेतोऽर्याख्या *तदर्थेति । उपसंहरति *एवमिति । प्राचीनमते ऽपि स्वरीत्या अविरोधमाह *अत्रेति। निरुक्तादावित्यर्थः। आदिना स्वरादीनामुपसर्गाणां च ग्रहणम् । *पक्षेऽपि–प्राचोक्ते । *उक्तम्–अनुपदमेव । अपिना सिद्धान्तसमुच्चयः । *अत एव–वाक्ये क्रियाप्राधान्यादेव । तन्मते उभयोरपि तत्र विशेषणत्वात्तदसिद्धिः स्पष्टैव ॥ १० ॥

किञ्च सर्वत्र प्रथमान्तार्थं प्रत्येव क्रियाया विशेषणत्वमिति पक्षे पाकक्रिया भवतीत्यर्थे पचति भवतीत्यस्य तवासिद्धिः ।

तदुक्तं भूवादिसूत्रे भाष्ये "का तर्हीयं वाचोयुक्तिः पचति भवति, त्वं पचसि भवति, पक्ष्यति भवति" इति प्रश्ने उत्तरं "पचादयः क्रिया भवतिक्रियायाः कर्त्र्यो भवन्ति" इति । पक्ष्यति भवतीत्यस्य भविष्यन्ती पाकक्रिया सत्कार्यवादाङ्गीकारात्सूक्ष्मरूपेण भवतीत्यर्थान्न दोषः ।

न च सत्कार्यवादे कार्यस्य नित्यतया सामग्रीवैयर्थ्यमिति वाच्यम् । तस्य अभिव्यक्त्यर्थत्वात् ।

नचाभिव्यक्तेर्जन्यत्वे सत्कार्यवादबाधः । नित्यत्वे सर्वदाभिव्यक्त्यापत्तौ व्यवहारापत्तिः, अभिव्यक्त्यन्तरापेक्षायां त्वनवस्थेति वाच्यम् । अभिव्यक्त्यभिव्यक्तेस्तदनतिरेकात् तथोत्पत्तेरुत्पत्तिवत् ।

परंतु सूक्ष्मतया विद्यमानस्यैव स्थूलरूपस्य विद्यमानाया एव चाभिव्यक्तेस्तमसा प्रतिबद्धतया व्यवहाराक्षमत्वेन सामग्र्या तस्य प्रतिबन्धकतमसो

निवृत्तौ व्यवहारक्षमतेत्यदोषात् । एवं व्यवहारादिविषये ऽपि सत्कार्यवादाबाधो बोध्य इत्याहुः ।

युक्तश्च सत्कार्यवादः । असदुत्पत्तिवादे मालतीकुसुमादौ विकासस्य गन्धोत्पादकत्वं वाच्यम् । एवं च निर्गन्धे ऽपि विकासेन गन्धोत्पत्त्यापत्तिः । वैजात्यनिवेशादिना तद्वारणे तु सत्कार्यवादाभ्युपगम एव युक्तः । विषयनिष्ठतमसा प्रतिबन्धाद्व्यवहाराक्षमत्वं च सूक्ष्मत्वम् ।

केचित्तु कारणात्मना स्थितसूक्ष्मरूपेण सत् स्थूलरूपेण त्वसदेव कार्यमिति सदसत्कार्यवादः । सूक्ष्मत्वं च कारणाभेदेन स्थितत्वात्ततः पृथग्ज्ञानायोग्यत्वम् । तत्र सूक्ष्मरूपमादाय सत्कार्यवादः सांख्यादीनाम् । स्थूलरूपमादायासत्कार्यवादो गोतमीयानामित्याहुः ।

वस्तुतो ऽनिर्वचनीयमेव जन्यत्वमित्युक्तम् ।

अत एव "किंकिलास्त्यर्थेषु" इति सूत्रे "अस्ति भवति विद्यते वा त्वं शाद्रीं गमिष्यसि" इति वृत्त्यादावुदाहृतम् ।

अपि च "कर्मणा यमभिप्रैति" इतिसूत्रे "क्रियाऽपि कृत्रिमं कर्म, क्रियाऽपि हि क्रियया ईप्सिता भवति । कया क्रियया, संदर्शनादिक्रियया" इति भाष्ये उक्तम् । त्वद्रीत्या धावनकर्मकं दर्शनम् इत्यर्थे भाष्यकृदिष्टं पश्य मृगो धावतीति वाक्यं न स्यात् । कर्मत्वस्य चाकाङ्क्षावशात्संसर्गतया भानम् । मृगस्य तु कर्मत्वेन न तत्रान्वयसम्भवः । विभक्त्यर्थमद्वारीकृत्य नामधात्वर्थयोर्भेदेनान्वयायोगात् ।

मृगाद् द्वितीयायां तु प्रागुक्तवाक्यासिद्धिः । अप्रथमासामानाधिकरण्येन तिङो बाधित्वा शत्राद्याप-त्तेश्च । वासरूपन्यायेन तु न तिङः । लादेशेषु तदभावस्य भाष्ये स्पष्टत्वात् । यो धावति मृगस्तं पश्येत्यध्याहारेणान्वयेऽपि भाष्यसंमतस्य पदैकवाक्यतयाऽन्वयस्य भङ्गः ।

एतेन विशिष्टवाक्यार्थस्य कर्मतया दर्शनेऽन्वयः, एवं च न व्युत्पत्तिविरोधः । व्युत्पत्तेर्नामार्थविषयकत्वात् । विशिष्टबोधकस्याप्रातिपदिकत्वाच्च न द्वितीयापत्तिः । श्रुत्वा ममैतन्माहात्म्यं तथा चोत्पत्तयः शुभा इतिवदित्यपास्तम् ।

नीलविशिष्टघटस्य दर्शनकर्मत्वे प्रतिपिपादयिषिते नीलं घटं जानामीत्यादौ द्वितीयानापत्तेश्च । न च तवापि मृगीयधावनस्य विशिष्टस्य दर्शनकर्मत्वेऽपि विशेषणस्य मृगस्यापि कर्मत्वात्प्रातिपदिकत्वाच्च तद्वाचकाद् द्वितीयापत्तिरिति वाच्यम् । मृगस्य धावनविशेषणत्वेन तत्प्रयुक्तस्यान्तरङ्गसंस्कारस्य प्रथमारूपस्यानिवृत्तेः । तव तु तस्य धावनविशेष्यत्वाद् दृशौ साक्षाद्विशेषणत्वात्प्रधानकार्यस्यान्तरङ्गादपि बलवत्ताया "हेतुमतिच"इति सूत्रभाष्यसंमतत्वेन द्वितीया दुर्वारा । उत्पत्तयः शुभा इति त्वार्षमित्यलम् ।

किञ्च चैत्रः पचतीत्यादौ कृतिप्रकारकः प्रथमान्तार्थविशेष्यको बोध इति न युक्तम् । एकविशेषणवैशिष्ट्येनोपस्थिते विशेष्ये तत्सजातीयसम्बन्धेन विशेषणान्तरसम्बन्धस्याव्युत्पत्तेः ।

अत एव राजपुरुषो भार्यायाश्चेति न । घटो द्रव्यमित्यर्थे घटो द्रव्यत्वस्येति च नेति समर्थसूत्रे भाष्ये स्पष्टम् ।

किञ्च तव पचति व्रजतीत्यस्य साधुतापत्तिः । स्व-स्वव्युत्पत्त्यनुसारेण बोधस्य दुर्वारत्वेऽपि तत्र साधु-त्वस्यापाद्यत्वात् । साधुत्वं च तत्तदर्थनिरूपणाभियु-क्तवैयाकरणसंमते एवार्थे नान्यत्रेति भेद्यभेदकसंब-धेत्यादिना स्पष्टमेव हरिणोक्तम् ॥ ११ ॥

(कुं० टी०) *त्वं पचसि भवतीति । त्वत्कर्तृकपाकक्रिया भवतीत्यर्थः। ननु भविष्यत्क्रियायां वर्तमानत्वमसम्भवीत्यत आह *सत्कार्यवादेति । *तस्या इति । सामग्र्या अभिव्यक्तिर्भवती-त्यर्थः । *लादेशेष्विति । "हशश्वतोर्लङ्च" इत्यस्यारम्भात् । *सा-धुतापत्तिरिति । पाकानुकूलकृतिमांश्चैत्रो गमनानुकूलकृतिमानि-ति बोधसम्भवात् । दण्डी पुरुषः सुन्दरइति विशेषणद्वययोगा-दुक्तं *सजातीयेति । *आपाद्यत्वादिति । साधुत्वापत्तिरेव दोष इत्यर्थः । *साधुत्वमिति । तत्तदर्थनिरूपणे अभियुक्तो वैयाकर-ण इत्यर्थः । *सांख्यादीनामिति । पूर्वान्वयि। वस्तुतः सत्कार्य-वादः परिभाषामात्रं नतु लौकिकः । अत एव विकारे "कोशाड्ढञ्" "संभूते" इत्यर्थानुपपत्तिरित्युक्तं वार्तिककृता । आविर्भाव-एवोत्पत्तिरिति तु न युक्तम् । गेहान्निस्सरति देवदत्ते उत्पत्तिप्रत्य-यापत्तेः । कूर्माङ्गानां तु विद्यमानानामेव प्रवेशनिर्गमौ । तस्मादु-पादानानां योग्यत्वात्तत्र सूक्ष्मरूपेण व्यवहारः । निर्गन्धे सौरभं सूक्ष्मरूपेण नास्तीत्यत्र त्वभावस्यैव त्वयाऽपि वक्तव्यत्वात् । *अनिर्वचनीयमेवेति । नहि सर्वथा कार्यस्य सत्त्वं नापि सर्व-

था असत्त्वं द्वैविध्यस्योपपादितत्वात् । *वृत्त्यादाविति। तत्र भविष्यतोऽपि वर्तमानत्वबोधात् । *संदर्शनमिति । पत्ये शेते इत्यत्र दर्शनादिपूर्वकारम्भकर्म पत्युद्देश्यकं शयनं करोतीत्यर्थः । *वाक्यं न स्यादिति । क्रिययोः परस्परं तार्किकैरन्वयानभ्युपगमात् । ननु कर्मत्वबोधकं किमत आह *संसर्गतयेति । ननु तार्किकमते ऽपि मृगस्यैव कर्मतासम्बन्धेनान्वयोऽस्तु कर्मत्वस्य संसर्गत्वाच्च न द्वितीयापत्तिरत आह *मृगस्यत्विति ॥ ११ ।

(क० टी०) शङ्कोक्तपक्षे न दीक्षितभूषणानुक्तदोषावसर इति ध्वनयन्नाह *किञ्चेति । *सर्वत्र—तत्समभिव्याहारासमभिव्याहारयोः । अर्थान्तरे तत्सिद्धेरनिष्टत्वादाह *पाकेति । तदेव ध्वनयन्नाह *तदुक्तमिति । *कातर्हीति । भाववचनो धातुरिति लक्षणे पच्यादीनां भावावाचकत्वाद्धातुत्वं न प्राप्नोतीति पूर्वपक्षे इत्यादिः । तत्पक्षे कथं सम्बन्ध इति तदर्थः । *त्वं पचेति । एतदभावापत्त्या पूर्वत्र पाकानुकूलव्यापारवानस्तीत्येव बोधः । *पचेति । घञर्थे के साधुः । ननु भाष्ये पक्ष्यति भवतीति विरुद्धमत आह *पक्ष्यतीति । अर्थादित्यत्रान्वयः । प्रसङ्गादाह *नचेति । इष्टापत्तावाह *व्यवहारेति । द्वितीये प्रोक्तदोषाभावायाह *अभिव्यक्त्यन्तरेति । इदमुद्धरति *अभिव्यक्तीति । इदं तवाप्यावश्यकमित्याह *तवोत्पेति । नन्वेतावताऽनवस्थापरिहारे ऽपि पूर्वदोष एवात आह *परेत्विति । *तस्य–घटादेः । *एवम्–उक्तप्रकारेण । अभिव्यक्तिविषयोक्तशङ्कानिरासायाह *व्यवहारेति । आदिना अभिव्यक्तिः । न्यायमते दोषमाह *असादिति । आदिना ऽदृष्टादि । *युक्त इति । लाघवात् । अत एव सुश्रुते उक्तं यथा हि पुष्पमुकुलस्थो गन्धो न शक्यमि[illegible] स्तीति वक्तुं नैव वा नास्तीति, अथ चास्ति सतां भावानामभि[illegible] व्यक्तिरिति कृत्वा केवलं सौक्ष्म्यान्नाभिव्यज्यते स एव विवृतपत्रकेसरैः कालान्तरेणाभिव्यक्तिं गच्छति । अन्यथा पुष्पान्तराणामपि विकासे उत्पद्येत, एवं बालानामपि वयःपरिणामाच्छु-

(१५) शिवस्तोत्रावली । उत्पलदेवविरचिता । श्रीक्षेमराजविरचितवृत्तिसमेता (वेदान्तः) २

(१६) मीमांसाबालप्रकाशः जैमिनीयद्वादशाऽध्यायार्थसंग्रहः श्रीभट्टनारायणात्मजभट्टशङ्करविरचितः । (मीमांसा) २

(१७) प्रकरणपञ्चिका प्रभाकरमतानुसारि-मीमांसादर्शनम् । महामहोपाध्यायश्रीशालिकनाथमिश्रविरचितम् श्रीशङ्करभट्टकृतो मीमांसासारसंग्रहश्च सम्पूर्णः (मीमांसा) ३

(१८) अद्वैतसिद्धिसिद्धान्तसारः । पण्डितप्रवरश्रीसदानन्दव्यासप्रणीतस्तत्कृतव्याख्यासमलङ्कृतः । (वेदान्तः) ३

(१९) कात्यायनश्रौतसूत्रम् । महामहोपाध्यायश्रीकर्काचार्यविरचितभाष्यसहितम् । १३

(२०) ब्रह्मसूत्रभाष्यम् । श्रीभास्कराचार्यविरचितं संपूर्णम् (वेदान्तः) ३

(२१) श्रीहर्षप्रणीतं खण्डनखण्डखाद्यम् । आनन्दपूर्णविरचितया खण्डनफक्किकाविभजनाख्यया व्याख्यया विद्यासागरीति प्रसिद्धया समेतम् । (वेदान्तः) १४

(२२) आख्यातचन्द्रिका श्रीभट्टमल्लविरचिता १

(२३) श्रीलक्ष्मीसहस्रम्—बालबोधिनीव्याख्ययाऽवतरणिकया च सहितम् । ८

(२४) ब्रह्मसूत्रवृत्तिः मरीचिका श्रीव्रजनाथभट्टकृता (वेदान्तः) २

(२५) क्रोडपत्रसंग्रहः । अत्र श्रीकालीशङ्करसिद्धान्तवागीशविरचितानि अनुमानजागदीश्याः प्रत्यक्षानुमानगादाधर्याः प्रत्यक्षानुमानमाथुर्या व्युत्पत्तिवादस्य शक्तिवादस्य मुक्तिवादस्य शब्दशक्तिप्रकाशिकायाः कुसुमाञ्जलेश्च क्रोडपत्राणि २

(२६) ब्रह्मसूत्रम्, द्वैताद्वैतदर्शनम् । श्रीसुन्दरभट्टरचितसिद्धान्तसेतुकाऽभिधटीकासहित-श्रीदेवाचार्यप्रणीतसिद्धान्तजाह्नवीयुतम् २

षड्दर्शनसमुच्चयः । बौद्धनैयायिककापिलजैनवैशेषिकजैमिनीयदर्शनसंक्षेपः । मणिभद्रकृतटीकया सहितः । हरिभद्रसूरिकृतः । १

(२८) शुद्धाद्वैतमार्तण्डः प्रकाशव्याख्यासहितः । प्रमेयरत्नार्णवश्च १

(२९) अनुमानचिन्तामणिव्याख्यायाः शिरोमणिकृतदीधित्या जागदीशी टीका । १३

(३०) वीरमित्रोदयः । महामहोपाध्यायश्रीमित्रमिश्रविरचितः परिभाषा—संस्कारप्रकाशात्मकः । सापिण्ड्यदीपकश्च ... ११

(३१) वीरमित्रोदयः । महामहोपाध्यायश्रीमित्रमिश्रविरचितः आह्निकप्रकाशः ६

(३२) स्मृतिसारोद्धारः विद्वद्वरविश्वम्भरत्रिपाठिसंकलितः । ४

(३३) वेदान्तरत्नमञ्जूषा । श्रीभगवत्पुरुषोत्तमाचार्यकृता । २

(३४) प्रस्थानरत्नाकरः । गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमजीमहाराजविरचितः २

(३५) वेदान्तपारिजातसौरभं नाम ब्रह्ममीमांसाभाष्यं श्रीनिम्बार्काचार्यविरचितम् । १

(३६) योगदर्शनम् । परमहंसपरिव्राजकाचार्यनारायणतीर्थविरचित-योगसिद्धान्तचन्द्रिकासमाख्यया व्याख्यया संवलितम् । २

(३७) वेदान्तदर्शनम् । परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीरामानन्दसरस्वतीस्वामिकृतब्रह्माऽमृतवर्षिणीसमाख्यव्याख्यासंवलितम् । ४

(३८) विश्वप्रकाशः । कोशः । विद्वद्वरश्रीमहेश्वरसूरिविरचितः । २

(३९) श्रीसुबोधिनी । श्रीवल्लभाचार्यविनिर्मिता श्रीमद्भागवतव्याख्या गोस्वामीश्रीविठ्ठलनाथदीक्षितविरचितटिप्पणीसहिता । श्रीमद्भागवतदशमस्कन्धजन्मप्रकर्ण श्रीसुबोधिनीटिप्पण्यो।—प्रकाशः गोस्वामि श्रीश्री पुरुषोत्तमजीमहाराज विरचित ३

(४०) वीरमित्रोदयः । महामहोपाध्यायश्रीमित्रमिश्रविरचितः पूजाप्रकाशः । ... ४

(४१) वेदान्तसिद्धान्तसंग्रहः । श्रुतिसिद्धान्तापरनामकः । श्रीब्रह्मचारिवनमालिमिश्रविरचितः । वेदान्तकारिकावली श्रीपुरुषोत्तमप्रसाद. शर्मकृता अध्यात्मसुधातरङ्गिण्याख्य टीकया सहिता । ३

(४२) स्वानुभवादर्शः । श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यनारायणाश्रमशिष्यमाधवाश्रमविरचितः । स्वकृतटीकाविभूषितश्च । १

(४३) याज्ञवल्क्यस्मृतिः। बालम्भट्टीसमाख्यव्याख्यासमलङ्कृतमिताक्षरासहिता। व्यवहाराध्यायः ११

(४४) गादाधरी। श्रीगदाधरभट्टाचार्यचक्रवर्तिकृता। श्रीगङ्गेशोपाध्यायविरचिततत्त्वचिन्तामण्या श्रीरघुनाथतार्किकशिरोमणिविरचितदीधित्या च गर्भिता। ४

(४५) शास्त्रदीपिका। श्रीपार्थसारथिमिश्र प्रणिता। रामकृष्णविरचितयुक्तिस्नेहप्रपुरण्याख्यव्याख्यया सहिता तर्कपादः। ९

(४६) वैयाकरणसिद्धान्तलघुमञ्जूषा महामहोपाध्याय-श्रीनागेशभट्टविरचिता। श्रीमद्दुर्बलाचार्य- बालम्भट्टाभ्यां विरचितकुञ्जिकाकलाह्वटीकाद्वयसंवलिता।

(४७) व्याकरणसिद्धान्तसुधानिधीः। पर्वतीय विश्वेश्वरसूरिविराचितः।

(४८) वीरमीत्रोदयः। लक्षणप्रकाशः। महामहोपाध्यायश्रीमित्रमिश्रविरचितः।

(४९) बृहदारण्यकवार्त्तिकसार श्रीमद्विद्यारण्यस्वामिविराचितः। महेश्वरतीर्थकृतयालघुसंग्रहाख्यया टीकयासमलंकृतः।

(५०) विरमित्रोदयः। राजनीतिप्रकाशः। महामहोपाध्यायश्रीमित्रमिश्रविरचितः।

पत्राद्दिप्रेषणस्थानम् } हरिदासगुप्तः, चौखम्बा बनारस सिटी।